

Türk Müfessirlere Ait Tamamlanmamış Tefsirler

Incomplete Tafaseer Belonging to Turkish Mufassirs

• Hidayet AYDAR^a

^aIstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi,
Tefsir ABD,
İstanbul, TÜRKİYE

Received: 20.01.2021

Received in revised form: 24.02.2021

Accepted: 29.03.2021

Available online: 26.04.2021

Correspondence:

Hidayet AYDAR
İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi,
Tefsir ABD,
İstanbul, TÜRKİYE
hidayet@istanbul.edu.tr

ÖZ Tefsir yazmak, hicretin birinci asrından itibaren başlamış bir faaliyettir. Tarih boyunca Müslüman âlimler çok sayıda tefsir yazmışlardır. Bunlar binlerce cilt tutacak kadar büyük bir yekûn oluşturmaktadır. Osmanlılar arasında da tefsir yazan çok sayıda âlim vardır. Bunların kimisi tam tefsir yazmışken, kimisi de cüz veya sure yahut ayet tefsiri yapmıştır. Şihabuddin Sivasî, Hacı Paşa Aydınî, Molla Gürânî, Hüsâmuiddin Bitlisî, Nimetullah Nahcivânî, Ebussuûd Efendî, Muhammed Bedruddin Münşî, Vanî Mehmet Efendî, Ayntâbî Mehmet Efendî, İsmail Hakkı Bursevî, Göğsügür Lütfullah Erzurumî, Molla Halil Siirdî gibi âlimler tam tefsir yazmak üzere teşebbüste bulunan ve tefsirini tamamlayan müfessirlerdir. Cumhuriyet Döneminde de tam tefsir yazıp tefsirini tamamlayan çok sayıda müfessir vardır. Muhammed Hamdi Yazır bunların başında gelir. Bunların yanında yine Kur'an'ın tamamının tefsirini yapmak maksadıyla tefsir yazmaya başlayan fakat muhtelif nedenlerden dolayı tefsirini tamamlayamayan âlimler de vardır. Bu çalışmada Kur'an'ın tamamını tefsir etmek niyetiyle girişimde bulunan, Kur'an'ın bir kısmını tefsir eden ancak tefsirini ikmal etmeye imkân ve fırsat bulmayan müfessirler ve bunların tefsirleri üzerinde durulmaktadır. Bu tefsirlerin neden eksik kaldığı, daha sonra başkaları tarafından tamamlanıp tamamlanmadığı, tamamlanmışsa bunu kimin, nasıl yaptığı gibi hususlar da işlenmektedir. Çalışmada sözü geçen müfessirlerin hayatları hakkında da kısa bilgiler verilmektedir. Osmanlı dönemi ve Cumhuriyet devrinde yazılıp eksik kaldığını tespit ettiğimiz bu tefsirler burada müelliflerinin vefat tarihleri esas alınarak kronolojik sıraya göre verilmektedir.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı; tefsir; müfessir; vefat; nâtamam; ikmal

ABSTRACT Writing tafseer began since the first century after Hijra. Throughout history, Muslim scholars have written many tafseers. These tafseers make up thousands of volumes of books. There were many scholars who have written tafseers amongst the Ottomans. Some of these have written complete tafseers and others have written tafseers of sections, surahs or ayahs. Shihabuddin Sivasi, Haji Pasha Aydini, Molla Gurani, Husamuddin Bitlisi, Nimatullah Nahjivani, Abussuud Efendi, Muhammed Bedruddin Munshi, Vani Mehmet Efendi, Ayntabi Mehmet Efendi, İsmail Hakkı Bursevî, Gogsugur Lutfullah Erzurumi, Molla Halil Siirdi are scholars who have attempted to write a complete tafseer and have succeeded. The Republic period had scholars who have written complete tafseers as well. Muhammed Hamdi Yazir is among them. There were also some scholars who could not complete their tafseers for different reasons. In this study, the focus will be on the incomplete tafseers and on the scholars who attempted to write them. The study also takes into consideration why these tafseers were left incomplete; if they were completed or not by other people and if completed, by who and how it was completed. A brief biography of the mufassirs that are mentioned in the research is also given. The mufassirs of the incomplete tafseers during the Ottoman and Republic periods are put into chronological order based on their years of death.

EXTENDED ABSTRACT

Turks made great effort to understand the Qur'an after convert to Islam. Many Muslim Turkish scholars exegeted Qur'an in Arabic and presented it to the use of those concerned. Abū Mansur al-Māturīdī (d. 333/944), Abū al-Layth al-Samarqandī (d. 373/983), Abū Hafṣ Najm al-dīn Omar al-Nasafī (d. 537/1142), Jar al-Allāh al-Zamakhsarī (d. 538/1144) Abū Barakāt Ḥafīz al-Dīn 'Abd al- Allāh b. Aḥmad al- Nasafī (d. 710/1310) are some of these scholars. When it comes to Ottoman period, it is observed that more scholars became prominent in this respect. Some of their names have mentioned in the abstract. The number of people who wrote exegesis in the Republic period is also a substantial number. Muhammed Hamdi Yazır (d. 1942), Konyalı Mehmet Vehbi Efendi (d. 1949), Ömer Nasuhi Bilmen (d. 1971), M. Zeki Duman (d. 2013), Ali Küçük (d. 2017), Celal Yıldırım (d. 2019) are some Turkish scholars who wrote complete exegesis. Many Turkish scholars who wrote complete exegesis are still alive. They contributed to the understanding of the Qur'an by exegeting whole Qur'an from beginning to end.

Beside this, some scholars started to exegete the Qur'an with the intention of complete it, but could not complete their exegeses due to death or some other reasons. This study provides brief information on these incomplete exegeses and their authors. One of the most important of these authors is Alāuddin Ali Semerkandi (d. 860/1456). His exegeses named as *Baḥr al-'Ulūm* is incomplete. The work of Ibn Kamal Pasha (d. 942/1533), who is one of the important Ottoman's shaykh al-Islām, published under the name of *Tafsīru Kamāl Pasha* is one of the incomplete exegeses. Unfortunately some of Ottoman scholars' exegeses are also incomplete such as Muhyiddin Muḥammad Fenârîzâde (d. 954/1548), Muhammed (d. 954/1548), Tâceddin Tirevî (d. 970/1562), Esam el-Karamanî (d. 981/1573), Takiyuddin el-Birgîvî (d. 981/1573), Nureddinzâde Muslihuddin Mustafa (d. 981/1573), Ayshî Mehmet Effendi (d. 1016/1607), Vardarî Şeyhzâde Mehmed Effendi (d. 1057/1647), Shaykh Nasûhî Mehmed Effendi (d. 1130/1718), Gazzîzâde Abdullatif Effendi (d. 1247/1832), Molla Halil Siirdî (d. 1257/1841), Ahmed Ziyâeddin Gümüşhanevî (d. 1311/1893). Also there are some important incomplete exegeses whose authors are prominent figures in the 19th century such as *Anwâr-ı Qur'ân* by Bereketzâde Ismail Hakki Effendi (d. 1336/1918), *Safwat al- Bayân* by Musa Kâzım Effendi (d. 1338/1920), *Tafsīr al-Qur'ân* by Kastamonulu Ballıklızâde Shaykh Ahmed Mahir Effendi (d. 1342/1922), *Tafsīr al-Sharif* by Bergamalı Cevdet Bey (d. 1926). Moreover, it is observed that there is incomplete exegeses in Republic period too. One of these is the work titled *Hidâyetu'l-insan fi Tafsīr al-Qur'ân*, which belongs to Ali Ekrem Orbay (d. 1974). Another work is *Kur'ân-ı Kerim Açıklaması* (Explanation of Qur'an al-Karîm). Osman Zeki Soyyiğit, who passed away due to covid 19 towards the end of 2020, was also writing a exegesis. The exegesis on which he has been working since 2010 has been brought up to the 13th juz of the Qur'an. However, these exegeses were also incomplete due to the death of their authors.

All of these exegeses are atill incomplete as they were written by their authors. However, Alāuddin Ali Semerkandi's exegesis named *Baḥr al-'Ulūm* was completed by Esam el-Karamanî, who was also an Ottoman scholar, after his death. The tafsir is still in this form on the library shelves as a manuscript. Most of the other incomplete exegeses were not published either.

Most of these incomplete exegeses were written in Arabic, but some of them were written in Turkish such as *Anwâr-ı Qur'ân*, *Safwat al- Bayân*, *Hidâyetu'l-insan fi Tafsīr al-Qur'ân*.

The incomplete exegeses belong mostly to Ottoman period. As a matter of fact, it is possible to see this when one looks at the exegeses mentioned above. As far as we can determine, around 43 exegeses were written by Turkish scholars as of 2020 during the Republic period, only 3 of them were incomplete due to the fact that they could not be completed by their authors, others were completed. Additionally, there are incomplete exegeses due to the writing still continues. *Ruhu'l-Furqân*, which is written with reference to Mahmut Ustaosmanoğlu, and *İlahi Hitabın Tefsiri* belonging to Mustafa Öztürk are such exegeses. These are not included here. In addition, there are works that we did not mentioned here, although they have exegeted some of the chapters (sûrah) of the Quran during the Ottoman period and the Republic period. Because these works were written not with the intention of exegeting the whole Quran, but with the motive of treating certain chapters.

The incomplete exegeses are not only in Anatolian geography. Moreover, there are incomplete exegeses in Iran, Arabia and some other places, particularly in the Indian Sub-continent. Some of these were later completed by others, and some are still incomplete.

Tefsir Tarihi boyunca çok sayıda tefsir yazılmıştır. Öyle ki, bunları bir araya getirmek mümkün olsa hayli zengin, kapsamlı, geniş ve büyük bir kütüphane oluşur. Allah'ın kelamı olan Kur'an, anlaşılın diye indirildiğine göre, insanlar onun anlaşılması için bir takım gayretler ortaya koymuşlardır. Tefsir yazmak da bu gayretlerden biridir ve bu kadar çok tefsir bunun için vücuda getirilmiştir. Tefsir Tarihi boyunca her asırda, her çağda birçok tefsir yazıldığı gibi, farklı coğrafyalarda ve farklı dillerde de tefsirler meydana getirilmiştir. Özellikle bazı dönemlerde Orta Doğu yanında İran, Orta Asya ve Endülüs, tefsirlerin yazıldığı çok önemli coğrafyalar iken, daha sonraları Kuzey Afrika, Anadolu coğrafyası, Balkanlar, Hind Altkıtası, Malay-Endonezya bölgesi, Doğu Türkistan/Uygur bölgesi de tefsirlerin yazıldığı önemli mekânlar olmuştur.

Anadolu coğrafyasına baktığımızda tefsir hareketinin milâdi 13-14. yüzyıllara kadar uzandığını görebiliyoruz. Bu dönemlerde daha çok sure tefsirleri yazılmıştır. Hacı Bektaş Veli (v. 669/1271) ile Muslihuddin Mustafa b. Muhammed'in (v. 769/1368 sonrası) yazmış olduğu sure tefsirleri bu cümleden hatırlatılması gereken eserlerdir.¹ Bunlar Türkçe yazılmış tefsirlerdir.²

Daha sonra bu topraklarda Türkçe yanında Arapça, Farsça ve Kürtçe tefsirler de vücut bulmuştur. Bunların kimisi kısa ayet tefsirleridir. Özellikle Besmele³ ve Ayetelkürsi⁴ çok sayıda tefsire konu olmuştur. Tabii ki daha başka ayetlerin de tefsiri yapılmıştır.⁵

Sure tefsirleri de Anadolu havzasında çokça ilgi gören bir tefsir çeşididir. Başta Fatıha ve İhlas olmak üzere Yasin, Fetih, Mülk, Nebe sureleri birçok kişi tarafından tefsir edilmişlerdir. Kütüphanelerimizde bu sureler ile daha başka bazı surelere ait bolca tefsir kitapları vardır.⁶ Tebâreke ve Amme cüzleri de müstakil tefsirlere konu olmuşlardır.⁷

Osmanlı âlimleri arasında çok sayıda şerh ve haşiye yazarlar da vardır. Başta Kâdî Beydâvî'nin *Envâru't-tenzîl ve esrâru't-te'vîl* adlı tefsiri olmak üzere bazı meşhur tefsirler üzerinde tefsirin tümünü kapsayan tam şerh ve haşiyeler olduğu gibi belli bir kısmını işleyen yarım şerh ve haşiyeler de vardır. Hatta sadece bir cüze yapılmış tefsirlerin bu kısmını ele alan cüz haşiyeleri, yalnızca bir sureye yapılmış kısmını irdeleyen sure haşiyeleri, bir ayet üzerine yapılmış kısmını açıklayan ayet haşiyeler şeklinde çok sayıda şerh ve haşiye de mevcuttur.⁸

¹ Bk. Hidayet Aydar, "Anadolu Coğrafyasında Yazılmış İlk Fatıha Suresi Tefsiri", *Osmanlı'da İlm-i Tefsir*, (ed. M. Taha Boyalık-Harun Abacı), İsar Yayınları, İstanbul, 2019, s. 111-180; Hüseyin Özcan, "Hacı Bektaş Veli'nin Fatıha Tefsiri", *Milli Folklor*, 2008, c. 20, sy. 80, s. 39-50; Yaşar Şimşek, "Hacı Bektaş Veli'nin Fatıha Tefsirinin Bilinmeyen Bir Nüshası", *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi*, 2016, sy. 77, s. 235-245; Ali Öztürk, "Eğirdir'de Yaşamış Bir Türk Âlimi Muslihuddin Mustafa bin Muhammed ve Eserleri", *Sosyal, Kültürel ve Ekonomik Yönleri İle Eğirdir*, 1. Eğirdir Sempozyumu 31 Ağustos-01 Eylül 2001, Eğirdir/İsparta, Eğirdir Belediye Başkanlığı, İsparta 2001, 1/732-733; Yusuf Akçay, *Mustafa bin Muhammed'in İhlas Suresi Tefsiri (Giriş-İnceleme-Metin-Ekler Dizini-Sözlük-Tıpkıbasım)*, Yüksek Lisans Tezi, Dumlupınar Üniversitesi, 2005, s. 2-3; Osman Fikri Sertkaya, "XIV. Yüzyıl Müfessirlerinden Muhammed Oğlu Mustafa (=Mustafa Bin Muhammed)'in Süre Tefsirleri Üzerine", *Uluslararası Eski Anadolu Türkçesi Araştırmaları Çalıştayı Bildirileri (1-2 Aralık 2010)*, Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul, 2011, s. 397; Tahir Erdem, "14. Asırda Türk Diliyle Yazılmış Bir Eser ve Hızır bin Gölbeği'ne Ait Bir Kitabe", *Ün Dergisi*, 1937, c. 4, sy. 27, s. 519; Kamile Okulu, *Osmanlı Müfessirlerinden Mustafa Muslihiddin Ve İhlas Suresi Tefsiri Adlı Eserinin İncelenmesi*, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi, 2015, s. 7.

² Fatıha suresi tefsirleri için bk. Ziya Demir, *İstanbul Kütüphanelerinde Mevcut Matbu ve Yazma Fatıha Tefsirleri*, Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi, 1987, s. XI-XVI; Mehmet Eren, "Sadreddin Konevi ve Fatıha Tefsiri", *Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 1997, sy. 7, s. 431-466. Türkçesi için bk. Sadreddin Konevi, *Fatıha Suresi Tefsiri*, (çev. Ekrem Demirli), İz Yayıncılık, İstanbul, 2002.

³ *Hünkâr Hacı Bektaş-ı Veli, Besmele Tefsiri Şerh-i Besmele*, (nşr. Hamiye Duran), Türkiye Diyanet Vakfı, Ankara, 2007, s. 15-153; Hüseyin Çelikkaya, "Hacı Bektaş Veli'nin Besmele Tefsiri", *Hacı Bektaş Veli G. Ü. Türk Kültürü Ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Merkezi Dergisi*, Ağustos 1995, c. 2, a. 39-40; Derya Datlı, "Hacı Bektaş-ı Veli'nin "Besmele Tefsiri'ndeki Arkaik Kelimeler", *2. Uluslararası Hacı Bektaş Veli Hoşgörü Ve Barış Sempozyumu 08-10 Ekim 2015, Sempozyum Bildirileri*, (ed. Filiz Kılıç-Tuncay Bülbül), Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi Yayınları, Nevşehir, 2016, s. 497-505; Hamiye Duran, "Besmele Tefsiri", *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırmaları Dergisi*, 2005, c. 11, sy. 33, s. 459-474; Ali Can, "Ebû Said el-Hâdimî'nin *Risâletü'l-Besmele* Adlı Eserinde On Sekiz İlim Dalına Göre Besmele Yorumu", *Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2012, c. 14, sy. 1, s. 1-73; Şükrü Maden, "Öne Çıkan Konuları İtibarıyla Osmanlı Dönemi Fatıha Suresi Tefsir Literatürü", *Osmanlı Düşüncesi Kaynakları ve Tartışma Konuları*, (ed. Fuat Aydın-Metin Aydın-Muhammed Yetim), Mahya Yayıncılık, İstanbul, 2019, s. 559-582.

⁴ Bk. Mustafa Özel, "Şeyhülislam Esad Efendi'nin Ayete'l-Kürsi Tefsiri", *İslam Araştırmaları Dergisi*, 2003, c. 10, s. 81-105; Kırimî Hacı Hafız Muhammed, *Ayete'l-Kürsi Tefsiri Tercümesi*, Cemal Efendi Matbaası, Dersaadet, ts., s. 2-16; Burhan Baltacı, "Saraybosna Gazi Hüseyin Bey Kütüphanesi Ayete'l-Kürsi Tefsirleri", *Avrasya Sosyal ve Ekonomik Araştırmalar Dergisi*, 2018, c. 5, sy. 12, s. 728-738.

⁵ Bk. Burhan Baltacı, "Osmanlı Dönemi Ayet Tefsirleri", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi (TALİD)*, 2011, c. 9, sy. 18, s. 405-417; Mehmet Akif Alpaydın, "Osmanlı Dönemi Türkçe Tefsir Eserleri", *Kilis 7 Aralık Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2016, c. 3, sy. 5, s. 146-150; Mehmet Çiçek, "Nisâ Suresi 65. Ayete Dair Abdülmecid Sivâsî'nin Bilinmeyen Bir Risâlesi", *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2011, c. 15, sy. 1, s. 293-317.

⁶ Muhammet Yelten, "Anadolu Sahasında Yapılmış Sure Tefsirleri ve Bu Tefsirlerin Türk Dili Açısından Önemi", *İlmî Araştırmalar: Dil, Edebiyat, Tarih İncelemeleri*, 2000, sy. 9, s. 249; Özcan Tabaklar, "Anadolu Sahasında Yazılmış Bir Sure Tefsiri", *İlmî Araştırmalar*, 2003, sy. 16, s. 97; Mustafa Özkan, "Eski Anadolu Türkçesinde Yapılan Sure Tefsirleri Ve Üveys B. Hoca Osman b. Emir İlyas b. Evliya'nın Amme Cüzü Tefsiri", *Uluslararası Eski Anadolu Türkçesi Araştırmaları Çalıştayı Bildirileri (1-2 Aralık 2010)*, (nşr. Mustafa Özkan- Enfel Doğan), İstanbul Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2010, s. 318-319; Esra Hacımuftuoğlu, "Bağdat'ın Şia'dan Alınması Münasebetiyle 1639 Yılında Osmanlıca Te'lif Edilmiş el-Âdiyat Suresi Tefsiri", *Ekev Akademi Dergisi*, Kış 2016, sy. 65, s. 171-194; Alpaydın, "Osmanlı Dönemi Türkçe Tefsir Eserleri", s. 138-146.

⁷ Bk. Özcan Tabaklar, *Amme Cüzü Tefsiri -Mustafa bin Muhammed- (Varak No 111b-121a/143a-154b)*, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi, 1987, s. 7-8; Özkan, "Eski Anadolu Türkçesinde Yapılan Sure Tefsirleri Ve Üveys B. Hoca Osman b. Emir İlyas b. Evliya'nın Amme Cüzü Tefsiri", s. 318-319.

⁸ Şükrü Maden, "Osmanlı'da el-Keşşaf ve Envâru't-Tenzîl Haşiyeleri", *TALİD*, 2011, c. 9, sy. 18, s. 241-273; a.mlf., "Envâru't-Tenzîl ve Esrâru't-Te'vîl Literatürü ve Literatür Değerlendirmesi", *İslam İlim ve Düşünce Geleneğinde Kâdî Beyzâvî*, (ed. Müstakim Arıcı), TDV Yayınları, İstanbul, 2017, s. 581-657; a.mlf., "Osmanlı Tefsir Geleneğinde Haşiyeciliğin Önemi -Şeyhülislam Sa'dî Çelebi'nin (ö. 945/1539) Haşiye-i Sûre-i Mülk ale'l-Kâdî el-Beyzâvî İsimli Haşiyesi Örneğinde Bir Değerlendirme", *Osmanlı Toplumunda Kur'an Kültürü ve Tefsir Çalışmaları II*, (ed. Bilal Gökkür-Necdet Yılmaz vdğr.), İlim

Bütün bunların yanında bir de tam Kur'an tefsirleri vardır. Bunların çoğu Arapçadır. Kutbuddin İznîkî'nin (v. 821/1418) *Tefsîru Kutbuddîn*; Hacı Paşa Aydınî'nin (v. 827/1424) *Mecmau'l-envâr fi cemî'l-esrâr*; Şihabuddin Sivâsî'nin (v. 860/1456) *Uyûnu't-tefâsîr li fuzalai's-semâsîr*; Molla Gürânî'nin (v. 893/1488) *Gâyetü'l-emânî fi tesîri kelâmî'r-rabbânî*; Hüsameddin Bitlisî'nin (v. 909/1504) *Câmiu't-tenzîl ve't-te'vîl*; Ni'metullah Mahmûd Nahcuvânî'nin (v. 920/1514) *el-Fevâtihu'l-ilâhiyye ve'l-mefâtihu'l-ğaybiyye*; Ebussuûd Efendî'nin (v. 982/1574) *İrşâdü'l-akli's-selîm ilâ mezâyâ'l-kitâbi'l-kerîm*; Muhyiddin Mehmed b. Bedrûddin Münşî'nin (v. 1001/1592) *Nezîlu't-tenzîl*; Vâni Mehmet Efendî'nin (v. 1096/1685) *Arâisu'l-Kur'ân ve nefâisu'l-Furkân*; İsmail Hakkı Bursevî'nin (v. 1137/1725) *Ruhu'l-beyân*; Göğsügür Lütfullah Erzurumî'nin (v. 1202/1788) *Râmûzu't-tahrîr ve 't-tefsîr*; Molla Halil Siirdî'nin (v. 1843) *Basîretu'l-kulûb fi kelâmi allâmi'l-ğuyûb* adlı tefsirleri bunlardandır. Ayntâbî Mehmet Efendî'nin (v. 1111/1699) *Tefsîr-i Tibyân* ile İsmail Ferruh Efendî'nin (v. 1842) *Tefsîr-i Mevâkib* isimli tefsirleri de Türkçedirler. Alâuddin Ali b. Muhammed Musannifek'in (v. 875/1470) *eş-Şifâ fi tefsîri kelâmillâhi'l-münzel mine's-semâ* adlı tefsiri de Farsça-Arapça bir tefsirdir. Osmanlı âlimlerine ait bu eserlerin hepsi tamdır; bunların tamamında Kur'an baştan sona tefsir edilmiştir. Bunların tamamı müellifi tarafından başlatıldığı gibi, yine müellifi tarafından bitirilmiştir.

Bunların yanında yine Osmanlı âlimleri tarafından yazılmış bulunan fakat tamamlanamamış olan tefsirler de vardır. Bunların her birinin kendince bir hikâyesi vardır; kimisi müellifin ömrü vefa etmediği için yarım kalmış, kimisi ise başka nedenlerden dolayı eksik kalmıştır. Aşağıda bunları müelliflerinin hayatıyla birlikte işlemeye çalışacağız.

Osmanlıda oluşturulmuş kitaplar ve bunların özellikleriyle ilgili muhtelif çalışmalar yapılmış olmakla beraber eksik kalmış, müellifi tarafından tamamlanamamış tefsirleri işleyen bir çalışmaya rastlamadık. Zannediyoruz ki böyle bir konu ilk kez işlenmektedir. Burada bilinmeyen, duyulmayan orijinal bir husus ele alınmamaktadır; çalışmada adı geçen tefsirler muhtelif eserlerde ele alınmışlardır. Tabakat, teracim, tezkire, mu'cem, fihrist, ansiklopedi gibi eserlerde haklarında az veya çok bilgi verilmiştir. Kimiyle ilgili tezler hazırlanmış, kimileri de makale ve müstakil kitap gibi çalışmalara konu olmuştur. Bu çalışmada, oralarda verilmiş olan bilgiler belli bir usul ve esas dairesinde derlenip toparlanmış, "tam olmak üzere başlanmış ancak tamamlanamamış olmak" yönü esas alınarak tanıtılmışlardır.

Çalışmada Anadolu coğrafyasında üretilen ve fakat eksik kalmış tüm tefsirleri işlediğimizi iddia etmiyoruz; mümkün olduğunca hepsini tespit edip vermeye çalıştıysak da tespit edemediklerimiz olabilir. Umarız bundan sonraki çalışmalarda onlar da ilave edilir. Böylece Osmanlı tefsir mirasına cüz'î de olsa bir katkı verilmiş olur.

Çalışmada İsmail Hakkı Bursevî'nin şeyhi Osman Fazlı Efendî'nin (v. 1102/1691) *el-Lâihâtü'l-berkiyyât fi keşfi'l-hucub ve'l-estâr 'an vücûhi esrâri ba'zi'l-ehâdis ve'l-âyât* adlı eseri kısmî bir tefsir hüviyetinde olmasına rağmen burada kendisine yer verilmemiştir. Çünkü bu eser Kur'an'ın tamamını tefsir etmek maksadıyla yazılmamıştır, sadece çeşitli sürelerden altmış kadar ayetin tefsiri ile birkaç hadisi içermektedir.⁹ Yine tanınmış Celvetî şeyhi Abdülhay Celvetî'nin (v. 1.117/1705) *Tefsîr-i ba'z-i süver-i Kur'aniyye* adlı eseri de kısmî tefsir niteliğinde olmakla birlikte buraya alınmamıştır. Çünkü

Yayma Vakfı Yayınları, İstanbul, 2013, s. 57-89; Mesut Kaya, "Osmanlı'da Şerh ve Haşiye Yazıcılığı –Ahmed el-Karamânî'nin Tefsiri/Zemahşeri Şerhi Örneği", *Marife*, Yaz 2015, c. 15, sy. 1, s. 9-31; Osman Kara, "Osmanlıda Tefsir Haşiyesi Geleneği: Atûfi Örneği", *dergiabant (Abant İzzet Baysal Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi)*, 2017, c. 5, sy. 9 s. 41-65.

⁹ İshak Doğan, "Osmanlı Dönemi Kur'an Araştırmaları", *Makâlât*, 1999, sy. 1, s. 113; Mustafa Öztürk, "Osmanlı Tefsir Kültürüne Panoramik Bir Bakış", *Osmanlı Toplumunda Kur'an Kültürü ve Tefsir Çalışmaları I*, (ed. Bilal Gökçir-Necdet Yılmaz, vdğr.), İlim Yayma Vakfı Yayınları, İstanbul, 2011, s. 137.

Türkçe olarak kaleme alınan eser Meryem, Yasin, Fetih, Rahman, Nebe', Naziat, Abese, Tekvir, İnfitar, Mutaffifin, Kevser sürelerinin tefsirini içermekle birlikte Kur'an'ın tamamını tefsir etmek gayesiyle yazılmamıştır.¹⁰

Ayrıca burada tercüme tefsirler de söz konusu edilmemiştir. Çalışma, telif tefsirleri kapsadığından, *Menar Tefsiri* gibi tercüme edilmiş bulunan, fakat aslı eksik olduğu için tercümesi de eksik olan tefsirler kapsam dışı bırakılmış ve bunlara yer verilmemiştir. Yine Taberi, Beğavî gibi bazı tefsirlerin Osmanlı âlimleri tarafından yapılmış kısmî tercümeleri de buraya alınmamıştır. Mahmut Ustaosmanoğlu'na nispetle yazılmakta olan *Ruhu'l-Furkan*, Mustafa Öztürk'e ait olan *İlahi Hitabın Tefsiri*, Selami Çekmegil tarafından internet ortamında yürütülen *Çoban Tefsiri* gibi hâlen devam etmekte olduğu için eksik olan tefsirler de çalışmaya dâhil edilmemiştir, zira onlar da henüz devam etmektedir.

Burada sözü edilen tefsirler müelliflerinin vefat tarihleri esas alınarak kronolojik sıraya göre verilmişlerdir. Şimdi müellifi tarafından başlatıldığı halde tamamlanamamış, eksik kalmış tefsirleri işleyebiliriz.

BAHRU'L-ULÛM: ALÂUDDİN ES-SEMERKANDÎ (V. 860/1456)

Osmanlı coğrafyasında yazılıp müellifi tarafından tamamlanamamış ilk tefsir Alâuddin Semerkandî'ye ait olan *Bahru'l-ulûm* adlı tefsirdir. Semerkant'ta doğan Alâuddin Ali es-Semerkandî, pek çok memleket gezmiş, oralardaki ilim ve irfan meclislerinden istifade etmiş, en sonunda gelip Karaman'a yerleşmiştir. Derin bir tasavvufî hayat yaşadığı belirtilen müellif, 860/1456 yılında hayatını Karaman'da tamamlamış ve oraya defnedilmiştir.¹¹ Alâuddin es-Semerkandî, *Bahru'l-ulûm* adlı tefsirini, ömrünün ilerlemiş dönemlerinde yazmaya başladığı için yetiştirememiş, bundan dolayı tefsir eksik kalmıştır.¹² Eksik hâliye 4 büyük ciltten ibaret olan eser, mukaddimenin ardından Fatıha suresiyle başlamakta,¹³ ancak Kur'an'ın sonuna varmadan Mücâdele suresi 4. Ayetinin tefsirinde son bulmaktadır.¹⁴ İçinde faydalı malûmâtın olduğu tefsir,¹⁵ bu haliyle dört ciltten ibârettir. Tefsirde ayetler ve kelimeler tahlil ve tavih edilmiş, tefsir vecihleri verilmiştir. Bilhassa belağat yönüne çok itina gösterilmiştir. Ara sıra mütasavvifâne bilgiler de serdedilmiştir. Müfessir, hadislere, sahâbe ve tâbiûn kavline bolca yer verdiği gibi, ayrıca aralarında Mukâtil b. Süleyman, Ebû Mansûr el-Mâturidî, ez-Zemahşerî, Fahreddin Râzî gibi müfessirlerin tefsirlerinin de bulunduğu daha başka bazı kaynaklardan da yararlanmıştı.

¹⁰ Öztürk, "Osmanlı Tefsir Kültürüne Panoramik Bir Bakış", s. 137.

¹¹ Ahmed b. Muhammed el-Ednevi, *Tabakâtü'l-müfessirin*, (thk. Süleyman b. Salih el-Hizî), Mektebetü'l-ulûm ve hikem, el-Medîne el-Munevvere, 1417/1997, s. 385; Mustafa b. Abdullah Hacı Halife Kâtip Çelebi, *Keşfü'z-zunûn an esâmi'l-kutubi ve'l-fünûn*, Dâru ihyâi't-turâsi'l-arabî, Beyrût, ts., 1/225; Evliya Çelebi, *Seyahatname (Anadolu, Suriye, Hicaz)*, Devlet Matbaası, İstanbul, 1935, 9/318; Mecdi Mehmet Efendi, *Şakâik-i Nu'mâniye ve Zeyilleri Hadâiku's-Şakâik*, (haz. Abdülkâdir Özcan), Çağrı Yayınları, İstanbul, 1998, s. 102; Şemseddin Sami, *Kâmusu'l-â'lâm*, Mîhran Matbaası, İstanbul, 1311, 4/3170; Hayreddin b. Mahmud b. Muhammed Ali b. Faris ez-Zirikli, *el-A'lâm kâmusu terâcîmi eşheri'r-ricâli ve'n-nisâi mine'l-arabî ve'l-musta'rabîn ve'l-musteşrikîn*, Dâru'l-ilm li'l-mellayin, Beyrût, 2002, 5/32; İsmail Paşa el-Bağdâdî, *Hediyetu'l-ârifin esmâu'l-müellifin ve âsârü'l-musannifin*, Matbaatu'l-behiyye, İstanbul, 1951, 1/733; Ömer Rıza Kehhâle, *Mu'cemu'l-müellifin*, Dâru ihyâi't-turâsi'l-arabî, Beyrût, ts., s. 7: 261; Ömer Nasuhi Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi Tabakâtü'l-Müfessirin*, Bilmen Yayınları, İstanbul, 1974, 2/595; *Seyyid Alaeddin Ali b. Yahya es-Semerkandî, Muhtasar Bahru'l-Ulum Tefsiri (İlimler Deryası)*, (çev. Ali Kara), Mutlu Ticaret, Ankara, 1421, 1/VII-IX; İshak Yazıcı, "Bahru'l-Ulûm", *TDV İslam Ansiklopedisi*, İstanbul, 1991, c. 4, s. 517-518; İbrahim Hakkı Konyalı, *Âbideleri ve Kitâbeleri ile Karaman Tarihi Ermenek ve Mut Âbideleri*, Baha Matbaası, İstanbul, 1967, s. 213; Hüseyin Âşık, *Şeyh Ali Semerkandî (k.s.) Hayatı Menkıbeleri*, İlim Yayınları, İstanbul, 1980, s. 11; Yunusdjon Olimov, *Alaeddin es-Semerkandî'nin Bahru'l-Ulum Adlı Tefsiri ve Kaynakları*, Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi, 2010, s. 5-7; İsmail Hakkı Mercan, *Şeyh Alaeddin Ali b. Yahya es-Semerkandî ve Menâkıb-Namesi'nin Transkribe, Tahlil ve Tenkid*, Doktora Tezi, Erciyes Üniversitesi, 1996, s. 14-15; M. Akif Erdoğan, "Şeyh Ali Semerkandî Üzerine Yeni Bilgiler", *60. Yılında İlim ve Fikir Adamı Prof. Dr. Kâzım Yaşar Kopruman'a Armağan*, (haz. E. Semih Yalçın), Berikan Yayınları, Ankara, 2003, s. 324.

¹² Muhammed Abay, *Osmanlı Dönemi Müfessirleri*, Yüksek Lisans Tezi, Uludağ Üniversitesi, 1992, s. 27.

¹³ Bk. Alâuddin Ali b. Yahya es-Semerkandî, *Bahru'l-Ulûm*, Süleymaniye Kütüphanesi, Kılıç Ali Paşa, 106, vr. 3b.

¹⁴ es-Semerkandî, *Bahru'l-Ulûm*, 4: 241a. Ayrıca bk. Sakıb Yıldız, "Osmanlı Tefsir Hareketine Toplu Bakış", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 1987, c. 2, sy. 2, s. 7; Ahmet Faruk Güney, "Gaza Devrinde Kur'an'ı Yorumlamak: Fetih Öncesi Osmanlı Müfessirleri ve Tefsirleri", *Divân İlmî Araştırmalar*, 2005, c. 18, sy. 1, s. 228-229; Öztürk, "Osmanlı Tefsir Kültürüne Panoramik Bir Bakış", s. 137; Doğan, "Osmanlı Dönemi Kur'an Araştırmaları", s. 101; Abay, *Osmanlı Dönemi Müfessirleri*, s. 27.

¹⁵ Bk. Abay, *Osmanlı Dönemi Müfessirleri*, s. 27-43.

Tefsirin geri kalan kısmı Osmanlı âlimi Esam Karamani tarafından ikmâl edilmiştir. Karamani, Semerkandi'nin tefsirinin Mücadele suresinden Kur'an'ın sonuna kadar olan kısımlarını onun tarzı üzere tefsir etmiş, böylece tefsir tamamlanmıştır.¹⁶ Bazı nüshaların üzerinde Cemaleddin Aksarayî'nin (933/1527) bu tekmileyi yaptığı belirtilmiş ve buna göre de bu tekmileyi onun yaptığı ileri sürülmüştür¹⁷ de doğru olan, Esam Karamani'nin bu işi yaptığıdır.¹⁸ Bursalı da Aksarayî'nin Mücadele suresinden Kur'an'ın sonuna kadar bir tefsirinin olduğundan bahsediyorsa da bunun, Alaaddin es-Semerkandi'nin tefsirinin tekmilesi olduğundan bahsetmiyor.¹⁹

TEFSİRÜ İBN KEMAL: İBN KEMAL PAŞA (V. 942/1533)

Osmanlı şeyhülislamı olan İbn Kemal (v. 942/1533), ilme meraklı bir zattır. Önceleri askeriye intisap etmiş de sonra ilmiye sınıfına katılmış, iyi bir eğitim alarak kendini yetiştirmiştir. Osmanlı şeyhülislamlarından olup, eğitim-öğretim faaliyetleri yanında ayrıca muhtelif eserler de kaleme almıştır.²⁰ Bunlardan biri de kendi adına nispetle bilinen *Tefsîru İbn Kemal Paşa* adlı önemli eseridir.²¹ Eser oldukça hacimli bir tefsirdir. Müellif Osmanlı/Türk âlimi olmakla birlikte eserini Arapça olarak kaleme almıştır. Eser doğrudan doğruya Fatıha suresiyle başlamıştır.²² Müellif bu sureyi nispeten uzun bir şekilde tefsir etmiştir.²³ Daha sonra diğer surelere geçmiştir. Tefsir eksik olup Kur'an'ın başından Sâffât suresine kadarki kısımları kapsamaktadır.²⁴ O yüzden aynı zamanda *Tefsîru'l-Kur'an ilâ Nihâyeti Sûreti's-Sâffât* diye de bilinmektedir. Ancak bazı nüshalarda Sad suresinin de olduğu belirtilmiştir. Buna göre tefsir Sad suresinin sonuyla bitmektedir.²⁵ Bizim baktığımız iki nüshada tefsir Saffât suresinin sonuyla nihayet ermiştir. Matbu hâli de Saffât suresiyle son bulmuştur.²⁶ Müellif Kur'an'ın tamamını tefsir etmeyi, ortaya kâmil ve tam bir tefsir koymayı murad ettiği halde ömrü vefa etmemiş ve tefsirini tamamlayamadan vefat edip gitmiştir. Ardından tefsirini ikmal etmek, geri kalan kısımları aynı tarz ve üslup üzere tefsir edip ilave ederek onu tamama erdirmek isteyen herhangi birileri çıkmamıştır. Tefsir eksik haliyle 9 cilt olarak basılmıştır.²⁷

¹⁶ Ziya Demir, *XII-XVI Y.Y. Arası Osmanlı Müfessirleri*, Ensar Neşriyat, İstanbul, 2007, s. 163; Muhammed Abay, "Osmanlı Dönemi Dirayet Tefsirleri", *TALİD*, 2011, c. 9, sy. 18, s. 95-96.

¹⁷ Bk. Duran Ekizer, *Cemâleddin İshak b. Muhammed el-Karamânî'nin et-Tevabi fi's-Sarf Adlı Eserinin Tahkiki*, Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi, 2004, s. 24.

¹⁸ Demir, *XII-XVI Y.Y. Arası Osmanlı Müfessirleri*, s. 163.

¹⁹ Bursalı Mehmed Tahir, *Osmanlı Müellifleri*, (haz. Ali Fikri Yavuz-İsmail Özen), Meral Yayınevi, İstanbul, 1974, 1/80.

²⁰ Ebû'l-Hayr İsmâüddin Ahmed b. Mustafa Taşköprüzâde, *eş-Şekâiku'n-nu'mâniyye fi ulemâi'd-devleti'l-Osmâniyye*, Dâru'l-tutubi'l-arabi, Beyrût, 1395/1975, s. 227; Kehhâle, *Mu'cemu'l-müellifin*, 1/238; Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi*, 2/635-636; *İlmiyye Salnamesi*, (haz. S.A.Karaman-A.N.Galitekin vdğr.), İstanbul, 1998, s. 299; Ahmet Uğur, *İbn-i Kemal*, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1987, s. 1-24; Mehmet Sofuoğlu, *Tefsire Giriş*, Çağrı Yayınları, İstanbul, 1981/1401, s. 364-367; Demir, *Osmanlı Müfessirleri*, s. 238-241; Süleyman Mollaibrahimoğlu, *Yazma Tefsir Literatürü*, Damla Yayınları, İstanbul, 2007, s. 457; Murat Ustakurt, *İbn Kemal Paşa'nın "Tefsîru'l-Fâtıha" Adlı Eseri*, Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi, 2009, s. 26, 38; Mustafa Kılıç, *İbn Kemâl, Hayatı, Tefsîr Dair Eserleri ve Tefsirindeki Metodu*, Doktora Tezi, Atatürk Üniversitesi, 1981, s. 1-87; Osman Nuri Küçükibrahimoğlu, "İbn Kemal Paşa", *Diyanet İşleri Başkanlığı Dergisi*, 1972, c.11, sy. 2, s. 115-118; Mustafa Kılıç, "İbn Kemal Paşa (H. 873-949/M. 1468-69-1534)", *Eyüp Sultan Sempozyumu VI*, (haz. İrfan Çalıhan), Eyüp Sultan Belediyesi, İstanbul, 2003, s. 153-157; Şerafettin Turan, "Kemalpaşazâde", *TDV İslam Ansiklopedisi*, İstanbul, 2002, c. 25 s. 238-239; Abay, *Osmanlı Dönemi Müfessirleri*, s. 54.

²¹ Enver Arpa, "Şeyhülislam Kemal Paşazade ve Tefsir Anlayışı", *X. Kur'an Sempozyumu Kur'an ve Eğitim 12-13 Mayıs 2007/Tokat*, Fecir Yayınları, Ankara, 2008, s. 196.

²² İbn Kemal Paşa, *Tefsîru İbn Kemal Paşa ilâ nihâyeti sûreti's-Saffât*, Süleymaniye Kütüphanesi, Esad Efendi, 59, vr. 1a.

²³ İbn Kemal Paşa, *Tefsîru İbn Kemal Paşa ilâ nihâyeti sûreti's-Saffât*, vr. 1a-4b.

²⁴ İbn Kemal Paşa, *Tefsîru İbn Kemal Paşa ilâ nihâyeti sûreti's-Saffât*, vr. 334a. Ayrıca bk. Abay, "Osmanlı Dönemi Dirayet Tefsirleri", s. 101-102; Yunus Abdulhayy Ma, *Tahkik ve dirâsetu sûreley el-Fâtıha ve'l-Bakara min tefsiri İbn Kemâl Başa t. 940*, Yüksek Lisans Tezi, el-Câmiatü'l-İslâmiyye bi'l-Medineti'l-Münevvere, 1411, s. 53; Muhammed İbrahim Abdulhalim Muhammed, "İbn Kemal Başa ve menhecuhu fi't-tefsîr", *Havilyetu kulliyeti'd-dirâsati'l-İslâmiyye ve'l-arabiyye li'l-benât bi'l-İskenderiyye*, 2019, c. 6, sy. 35, s. 131; Öztürk, "Osmanlı Tefsir Kültürüne Panoramik Bir Bakış", s. 136; Doğan, "Osmanlı Dönemi Kur'an Araştırmaları", s. 128.

²⁵ Kılıç, *İbn Kemâl, Hayatı, Tefsîr Dair Eserleri ve Tefsirindeki Metodu*, s. 114-115.

²⁶ Şemsuddin Ahmed b. Süleyman İbn Kemal Başa er-Rûmî el-Hanefî, *Tefsîru İbn Kemal Başa*, (thk. Mahir Edib Habbûş), Mektebetü'l-irşâd, İstanbul, 1439/2018, 8: 532.

²⁷ Şemsuddin Ahmed b. Süleyman İbn Kemal Başa er-Rûmî el-Hanefî, *Tefsîru İbn Kemal Başa*, (thk. Mahir Edib Habbûş), Mektebetü'l-irşâd, İstanbul, 1439/2018.

TEFSİR-İ ŞERİF: MUHYİDDİN MUHAMMED FENÂRİZÂDE (V. 954/1548)

İlimle iştigal eden bir aile ortamında doğup büyüyen Fenârîzâde, meşhur âlim Molla Fenârî'nin torunlarından. Bursa'da 883/1478'ten sonra doğmuş olmalıdır. Babası Ali b. Yusuf Bâlî, Hatipzâde Muhyiddin ve Efdalzâde Hamiduddin gibi dönemin âlimlerinden dersler almıştır. Önce medresede müderris olarak görev yapmış, sonra muhtelif yerlerde kazasker olarak çalışmıştır. Kazasker olarak görev yaptığı sırada bazı olumsuz durumlara karıştığı, makamın gereği olan bilgi ve tecrübeye sahip olmadığı söylenmiştir. Abdülkadir Hamisi Çelebi'nin vefatı üzerine 1543 yılında şeyhülislam olmuştur. 3 yıla yakın bu görevi yaptıktan sonra 1545 yılında kendi isteğiyle emekliye ayrılmış, kendisinden sonra Ebussuûd Efendi şeyhülislam olmuştur. Tasavvufla da alakası olan müellif 954/1548 yılında vefat etmiş ve Eyüp civarında Küçük Emir Efendi'nin yanına defnedilmiştir.²⁸

Müellif Fenârîzâde'nin *Tefsir-i şerif* adıyla nâtamam bir tefsiri vardır. Eserini hac dönüşü yazmaya başlamış ve vefatına kadar yazmaya devam etmiştir, ancak tamamlayamadan vefat etmiştir.²⁹ Bizatihi ulaşma imkânı bulamadığımız tefsiriyle ilgili bundan başka herhangi bir bilgiye rastlamadık.

CÂMÎ'U'L-ENVÂR FÎ LÜCECÎ'L-EFKÂR VE'L-BİHÂR Lİ'L-MÜ'MİNÎNE'L-AHYÂR: TACEDDİN TİREVÎ (V. 970/1562)

O zamanlar Aydın'ın, şimdi ise İzmir'in bir ilçesi olan Tire kasabasında doğduğu için Tirevî diye meşhur olmuştur. İlk eğitimini memleketinde yapmış, medresenin bütün kademelerini başarıyla geçmiştir. İyi bir âlim olmuş, ancak medrese yerine vaaz ve irşat faaliyetlerinde bulunmayı tercih etmiştir. Bu arada tasavvufla iştigal etmiş, Halveti tarikatı şeyleriyle birlikte olmuş, tarikata intisap etmiş, böylece medrese eğitimi yanında tekke eğitimini de yaşayarak almıştır. Başta Edirne olmak üzere muhtelif memleketlerdeki camilerde vaaz u nasihatlerde bulunmuş, daha sonra Mekke'ye gitmiş, geri kalan ömrünü orada geçirmiş ve 970/1562 yılında orada vefat etmiştir.³⁰

Muhtelif alanlarda bazı kitaplar telif etmiştir ki bunlardan biri de *Câmi'u'l-envâr fi lüceci'l-efkâr ve'l-bihâr li'l-mü'minîne'l-ahyâr* adlı tefsiridir.³¹ Aynı zamanda *Câmiu'l-envâr ve nüzhetu'l-ebşâr* ismiyle de bilinen eserin kütüphanelerde bulunan farklı nüshaları üzerinde yapılan incelemelerde Fatih ve En'am sureleri arasını kapsadığı anlaşılmıştır.³² Esasen bazı nüshalar üzerinde eserin tamamının Fatih ve En'am arasından ibaret olduğu vurgulanmıştır. Bazı kaynaklarda tam olduğu söylenmişse de bunun ek-sik bir tefsir olduğu anlaşılmaktadır.³³ Nitekim inceleme imkânı bulduğumuz nüshanın zahriyesinde eserin tamamının Fatih ile En'am arasından ibaret olduğu belirtilmiştir.³⁴

Müellifin, kendi zamanında ilmin değerinin kalmaması, halkı yönlendiren makamları cahillerin işgal etmesi ve gerçek âlimlerin kıyıda köşede kalmasından dolayı ilme katkı olması amacıyla bu eseri

²⁸ Sehi Beg, *Heşt Bihîşt*, (haz. Haluk İpekten-Günay Kut, vdğr.), Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara, 2017, s. 41; Mehmed Süreyya, *Sicill-i Osmânî*, (haz. Nuri Akbayar), Tarih Vakfı Yayınları, İstanbul, 1996, 4/1105; Bursalı, *Osmanlı Müellifleri*, 1/390; Mehmet İpşirli, "Fenârîzâde Muhyiddin Çelebi", *TDV İslam Ansiklopedisi*, İstanbul, 1995, c. 12, s. 339-340.

²⁹ Bursalı, *Osmanlı Müellifleri*, 1/390; Doğan, "Osmanlı Dönemi Kur'an Araştırmaları", s. 128; Abay, *Osmanlı Dönemi Müfessirleri*, s. 81.

³⁰ Nevizâde Atâî, *Hadâiku'l-hakâik fi tekmileti's-Şakâik*, (haz. Suat Donuk), Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, İstanbul, 2017, 1/405; Bursalı, *Osmanlı Müellifleri*, 1/117-118; el-Bağdâdî, *Hediyetu'l-Arifin*, 1/27; Demir, *XII-XVI Y.Y. Arası Osmanlı Müfessirleri*, s. 269-270; Abay, "Osmanlı Dönemi Dirayet Tefsirleri", s. 103.

³¹ Bk. Taceddin et-Tirevî, *Câmi'u'l-envâr*, Süleymaniye Kütüphanesi, Reşid Efendi, nr. 59. Ayrıca bk. Abay, "Osmanlı Dönemi Dirayet Tefsirleri", s. 103.

³² Abay, "Osmanlı Dönemi Dirayet Tefsirleri", s. 103.

³³ Demir, *XII-XVI Y.Y. Arası Osmanlı Müfessirleri*, s. 271; Öztürk, "Osmanlı Tefsir Kültürüne Panoramik Bir Bakış", s. 137; Abay, *Osmanlı Dönemi Müfessirleri*, s. 56.

³⁴ Bk. Taceddin et-Tirevî, *Câmi'u'l-envâr*, nr. 59, zahriye kısmı. Ayrıca bk. Demir, *XII-XVI Y.Y. Arası Osmanlı Müfessirleri*, s. 271.

yazdığı anlaşılmaktadır. Nitekim mukaddimede bu husus dile getirilmektedir. Muhtelif tefsirler incelediğini söyleyen müellif, bu eserlerin müfessirlerinin eserlerini ya anlayamayacak kadar kısa tuttuklarını ya da bıktırarak kadar uzattıklarını belirtmektedir. Müellif bunların arasında bütün rivâyetleri, ihtilafları ve kırâatleri ihtiva edenine rastlamadığını söylemekte, önceki tefsirlerde gördüğü eksikleri dile getirmektedir. Taceddin Tirevî, şüphe ve vehimleri ortadan kaldıran, sahâbe ihtilaflarını, müfessirlerin görüş farklarını ve kırâat ihtilaflarını ihtiva eden, bunlara maksada uygun hikâyeler ve hadisler ekleyen bir tefsir yazmayı dilediğini ve bu eserini *Câmi' u'l-envâr fi lüceci'l-efkâr ve'l-bihâr li'l-mü'minîne'l-ahyâr* olarak isimlendirdiğini ifade etmektedir.³⁵ Eser basılmadığı gibi daha sonra birileri tarafından tamamlanmamıştır.

TEFSİRÜ'L-KUR'ÂN/TEFSİRÜ'L-KARAMANÎ: ESAM EL-KARAMANÎ (V. 981/1573)

Eser Osmanlı âlimlerinden Ahmed b. Mahmud el-Esam el-Karamanî'ye (v. 981/1573) ait olup oldukça hacimlidir. Esam Karamanî, Kanuni devri âlimlerindedir. Larend'e (Karaman) doğmuş, ilk eğitimini burada almış, sonra İstanbul'a gelmiştir. Geri kalan eğitimini burada yapmış ve Pirî Paşazâde'nin yanına yerleşerek hem talebesi, hem de yardımcısı olmuştur. Hem tefsir, hadis, fıkıh gibi zahir ilimler, hem de tasavvuf gibi batın ilimler konusunda yetkin bir kişi olmuştur. İstanbul'da bazı cami ve medreselerde hizmetle ifa etmiş de Kanununi'nin oğlu 2. Selim ile aralarında çıkan küçük bir anlaşmazlık sebebiyle memleketi Karaman'a dönmüş ve geri kalan ömrünü orada geçirmiştir.³⁶

Eserlerinden biri de *Tefsiru'l-Kur'ân, Tefsiru'l-Karamani, Tefsiru'l-Esam, Tefsiru Sağır Ahmed, Takşîru't-tefsir* gibi isimlerle de bilinen bir tefsirdir.³⁷ Demir, "bazı araştırmacıların belirttiğine göre müfessir, eserini Mücadele suresine kadar yazmış, geri kalan kısımları yazmaya fırsat bulamamıştır" dediklerini kaydetmektedir. Dolayısıyla tefsir bunların verdiği bilgiye göre eksik bir tefsirdir. Ancak Ziya Demir, eserin tam olması gerektiğini ve olmayan ciltlerin kaybolmuş olabileceğini ileri sürmekte, bununla beraber mevcut ciltlere bakarak bu tefsirin tam olduğunu söylemenin mümkün olmadığını belirtmektedir.³⁸ Bizim baktığımız birinci cilt, Fatıha suresiyle Bakara 142. Ayet arasını kapsamaktadır.³⁹ Demir, diğer ciltler üzerinde de inceleme yapmış ve tefsirin Bakara 142-Nisa 112 arası ile Münafikun-Nas arası kısımlarının eksik olduğunu tespit etmiştir.⁴⁰

TEFSİRÜ'L-BİRGİVÎ: TAKİYUDDİN EL-BİRGİVÎ (V. 981/1573)

Takiyuddin Muhammed b. Pir Ali el-Birgîvî, Balıkesirli bir âlim olup ilimle iştigal eden dindar bir ailede doğup büyümüştür. İlk tahsilini babasının yanında yaptıktan sonra İstanbul'a gelmiş ve zamanın önemli hocalarından dersler alarak icazet almış, iyi bir âlim olarak yetişmiştir.⁴¹ Camilerde vaazlar veren Birgîvî, halkı o dönemde yaygınlaşmaya başlayan bazı bidatlara karşı uyarılmış ve bu uygulamalara karşı çıkmıştır.⁴² Bir süre sonra doğduğu yer olan Birigî'de kurulan medreseye hoca olarak buraya gelen Birgîvî, hal-

³⁵ Bk. Hakkında bilgi için bk. Abay, *Osmanlı Dönemi Müfessirleri*, s. 56-66; Abay, "Osmanlı Dönemi Dirayet Tefsirleri", s. 103-104.

³⁶ Atâi, *Hadâiku'l-hakâik fi tekmileti'ş-Şakâik*, 1/337; Bursalı, *Osmanlı Müellifleri*, 1/247; Demir, *XII-XVI Y.Y. Arası Osmanlı Müfessirleri*, s. 157-158.

³⁷ Bursalı, *Osmanlı Müellifleri*, 1/247; Abay, "Osmanlı Dönemi Dirayet Tefsirleri", s. 104; Doğan, "Osmanlı Dönemi Kur'ân Araştırmaları", s. 124.

³⁸ Demir, *XII-XVI Y.Y. Arası Osmanlı Müfessirleri*, s. 159.

³⁹ Sağır Ahmed Çelebi el-Karamanî, *Tefsir-i Şerif*, Süleymaniye Kütüphanesi, Crh. 109, vr. 1-397. Ayrıca bk. Demir, *XII-XVI Y.Y. Arası Osmanlı Müfessirleri*, s. 160-161.

⁴⁰ Demir, *XII-XVI Y.Y. Arası Osmanlı Müfessirleri*, s. 161.

⁴¹ Bursalı, *Osmanlı Müellifleri*, 1/284; Demir, *XII-XVI Y.Y. Arası Osmanlı Müfessirleri*, s. 276.

⁴² Bk. M. Hulusi Lekesiz, *XVI. Yüzyıl Osmanlı Düzenindeki Değişimin Tasfiyeci (Püritanist) Bir Eleştirisi: Birigîvî Mehmed Efendi ve Fikirleri*, Doktora Tezi, Hacettepe Üniversitesi, 1997, s. 135-275; Bursalı, *Osmanlı Müellifleri*, 1/284; Demir, *XII-XVI Y.Y. Arası Osmanlı Müfessirleri*, s. 277-278.

kı irşat faaliyetlerine hız vermiş, şöhreti Anadolu'nun muhtelif bölgelerinde duyulur olmuştur. 981/1573 yılında vebadan ölen Birgivî, Birgi'de defnedilmiştir.⁴³ Muhtelif eserleri olan⁴⁴ Birgivî'nin bizi ilgilendiren eseri yazmış olduğu tefsirdir. Eser Fatıha ve Bakara sûresinin tefsirinden ibarettir.⁴⁵ Tefsire dair başka eserleri de olan Birgivî, bütün maharetini ortaya koyacağı bir tefsir yazmaya karar verir ve bu mak-satla bu tefsiri yazmaya başlar. Başında tefsir ilmiyle ilgili önemli bilgiler verdikten sonra⁴⁶ Fatıha sure-sinin tefsirine başlar ve sureyi uzun bir şekilde tefsir eder.⁴⁷ Ardından Bakara suresini tefsir etmeye ge-çer.⁴⁸ Eserin Eyüp Camii imamı Abdullah b. Salih tarafından 1802 yılında yapılmış olan nüshasının üze-rinde ifade edildiğine göre Bakara suresini tefsir ederken 98. Ayete geldiğinde rüyasında Kadi Beyzavî'yi görür. Beyzavî ona "şayet bu tarz üzere tefsiri yazıp ikmal edersen o zaman benim tefsirim bir hükmü kalmaz ve tedrisattan kaldırılır" meyanında sözler söyler. Bunun üzerine Birgivî tefsiri yazmayı bırakır.⁴⁹ Başka bir nüshada ise şöyle denmiştir: Manâ âleminde Beyzavî, böyle bir tefsir yazıp kendi tefsirinin de-ğerrinin düşmesine ve tedrisattan kalkmasına sebep olacağı endişesiyle Birgivî'yi Hz. Peygamber'e şikâyet eder. Bundan haberi olan Birgivî, tefsirini yazmaktan vazgeçer.⁵⁰ Bu haberlerin doğru olup olmadığı bir tarafa, Birgivî'nin bu tefsirini ömrünün ilerleyen dönemlerine doğru yazdığı ve bu arada da vefat ettiği, bu yüzden tefsirini ikmale fırsat bulmadığı da belirtilmiştir.⁵¹

TEFSİRÜ'L-KUR'ÂN İLÂ SÛRETİ'L-EN'ÂM: NUREDDİNZÂDE MUSLİHUDDİN MUSTAFA (V. 981/1573)

Filibeli bir âlim olan Nureddinzâde, 1502'de burada doğmuş, ilk eğitimini memleketinde almış, daha sonra İstanbul'a gelerek geri kalan eğitimini burada tamamlamış ve Mirim Kösesi M. Efendi'den icazet almıştır. Nureddinzâde tarikat yoluna girmiş, Sofyalı Bâlî Efendi'ye intisap ederek seyr u sülükünü onun yanında tamamlamıştır. Böylece hem şer'î ilimler, hem de tasavvuf alanında mütehasıs biri olarak zülcenaheyn bir âlim olmuştur. Kanunî (1520-1566) ve II. Selim (1566-1574) dönemi âlimi olan Nureddinzâde, devrin şeyhülislamı Ebussuûd Efendi (v. 982/1577) tarafından Ayasofya zaviyesinde ted-ris ve irşatla görevlendirilmiştir. O da burada tefsir ve hadis gibi dersler okutmuş, yanı sıra vaaz ve nasi-hatlerde bulunmuş, böylece hem talebeyi, hem de halkı irşad etmiştir. Zâhir ve batın ilimlerine olan vukufiyeti, ders ve sohbetlerinde derinlikli ve etkili konuşmaları sebebiyle dönemin âlimleri ve yöneti-cileri de sohbetlerine iştirak etmişlerdir. Kanunî'nin takdirlerine mazhar olan ve onunla Zigetvar seferi-ne katılan Nureddinzâde, Ayasofya zaviyesindeki görevini ifa ederken 1573 yılında vefat etmiş, Edirne-kapı civarındaki Sirt Tekkesi'ne defnedilmiştir.⁵²

⁴³ Bursalı, *Osmanlı Müellifleri*, 1/285; Yaşar Düzenli, *İmam Birgivi ve Tefsirdeki Metodu*, Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi, 1987, s. 2-54; a.mlf., "Balıkesir'in Bir Osmanlı Aydını: Birgivi", *Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 2000, c.3, sy. 4, s. 228-247; Emrullah Yüksel, "Birgivi", *TDV İslam Ansiklopedisi*, İstanbul: 1992, c. 6, s. 191-194; Demir, *XII-XVI Y.Y. Arası Osmanlı Müfessirleri*, s. 277.

⁴⁴ Geniş bilgi için bk. Ahmet Kaylı, *A Critical Study of Birgivi Mehmed Efendi's (d. 981/1573) Works and their Dissemination in Manuscript Form*, Yüksek Lisans Tezi, Boğaziçi Üniversitesi, 2010, s. 31-255; Demir, *XII-XVI Y.Y. Arası Osmanlı Müfessirleri*, s. 278-279.

⁴⁵ Bk. Düzenli, *İmam Birgivi ve Tefsirdeki Metodu*, s. 55-180; Yunus Emre Gördük, "Bakara Suresi Tefsiri Perspektifinden İmam Birgivi'nin Tasavvuf ve İşârî Te'vile Yaklaşımı", *Amasya İlahiyat Dergisi*, 2019, sy. 12, s. 37-51.

⁴⁶ Pir Ali Birgivi, *Tefsiru'l-Birgivi*, Süleymaniye Kütüphanesi, Esad Efendi, 69, vr. 2a-3b.

⁴⁷ Birgivi, *Tefsiru'l-Birgivi*, vr. 3b-13a.

⁴⁸ Birgivi, *Tefsiru'l-Birgivi*, vr. 13a-113a.

⁴⁹ Birgivi, *Tefsiru'l-Birgivi*, vr. 113a.

⁵⁰ Bk. Düzenli, *İmam Birgivi ve Tefsirdeki Metodu*, s. 80-81; Demir, *XII-XVI Y.Y. Arası Osmanlı Müfessirleri*, s. 281.

⁵¹ Düzenli, *İmam Birgivi ve Tefsirdeki Metodu*, s. 80.

⁵² Atâî, *Hadâiku'l-hakâik fi tekmileti's-Şakâik*, 1/702-707; Süreyya, *Sicill-i Osmânî*, 4/1127; Demir, *XII-XVI Y.Y. Arası Osmanlı Müfessirleri*, s. 281-283; Mehmet Tabakoğlu, *Nureddinzâde, Hayatı, Eserleri ve Tasavvuf Anlayışı*, Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi, 2016, s. 45-50.

Şer'î ilimlerde daha çok tefsir alanında öne çıkmıştır. Muhtelif sure tefsirleri olan⁵³ Nureddinzâde'nin burada üzerinde duracağımız tefsiri *Tefsîru'l-Kur'ân ilâ Sûreti'l-En'âm* adını taşımaktadır. İsminde eserin Fatiha-En'am sureleri arasını kapsadığı anlaşılmaktadır.⁵⁴ Hakkında bilgi verenler de bunu belirtmektedirler. Ancak tespit edilebilen tek nüshası Fatiha suresiyle başlayıp Bakara suresinin 40. Ayetiyle bitmektedir. Geri kalan kısımlar yoktur. Esasen esere böyle bir isim, sonraları verilmiştir, bu, müellifin verdiği bir isim değildir. Muhtemelen bir yanlışlık söz konusudur. Eserin zahriyesinde "hâzâ kit'atun min tefsîri eş-şeyh el-allâme Muslihuddin eş-şehîr bi Nûreddinzâde"⁵⁵ diye yazılı olduğu halde, sonra biri tarafından üzeri siyah mürekkeple boyanmış, numarasız ilk varakta adı Hâşiye-i Nureddinzâde alâ evâili sûreti'l-Bakara ve temâmî sûreti'l-Fâtihati's-Şerîfe şeklinde verilmiş, eserin haşiye olduğu belirtilmiştir.⁵⁶ Oysa Demir'in belirttiğine göre eser haşiye değil, telif bir eserdir. Buna göre ya burada haşiye kelimesi tefsir anlamında kullanılmış ya da bir zühul söz konusudur.⁵⁷

Nûreddinzâde üzerinde yapılan bir doktora tezinde müellife nispet edilen eserin, aslında Molla Cami'ye ait olduğu belirtilmiştir. "Molla Câmî'ye ait Fatiha ve Bakara Sûreleri tefsirinin Süleymaniye Kütüphanesi Reşid Efendi Bölümü 42 numarada yer alan, 1-73 varaklar arasındaki bir nüshasında, Nûreddinzâde'nin adı yazılı olduğu için, Molla Câmî'nin tefsiri Nûreddinzâde'ye ait zannedilmiştir."⁵⁸ Ayrıca bazı kütüphane kayıtlarında Nûreddinzâde'nin En'am Sûresine kadar yazdığı tefsirin parçalarından olabilecek ayet tefsirlerine rastlanmıştır⁵⁹

Demir'in verdiği bilgilerden hareketle şunu söyleyebiliriz: Öyle anlaşılıyor ki, müellif Kur'an'ın tamamını tefsir etmek niyetiyle bu eserine başlamış, ancak vefat ettiği için eser eksik kalmıştır. Nitekim eserin başında öteden beri, Allah'ın kelamını tefsir ve ayetlerini tevil eden, lafız ve manaları kapsayan bir eser yamayı içinden geçirdiğini belirtmektedir. Müellif ancak hayatının son dönemlerine doğru bunu yapmaya kalkışmıştır. Başladığı tefsirini, ilerlemiş olan ömrünün vefa etmemesi sebebiyle tamamlayamamıştır. Bakara suresi 40. Ayete kadar gelen tefsirde müellifin yaptığı kelâmî ve fikhî yorumlar, irab yönündeki açıklamalar, naklettiği rivayetlerden tamamlanması durumunda hayli kapsamlı ve mühim bir tefsirin ortaya çıkacağı anlaşılmaktadır.⁶⁰

TEFSİR-İ ŞERİF: AYŞİ MEHMET EFENDİ (V. 1016/1607)

Tireli bir alim olan Ayşî Mehmed Efendi, ilk tahsilini memleketinde aldıktan sonra Muallim Ataullah Efendi'den icazet alıp Bayındır'da Hacı Sinan medresesi müderrisliğine atanmıştır. İstanbul'a gelen Ayşî, burada medrese müderrisliği için yapılan sınavda üstün başarı göstermiştir. Bir süre müderris olarak görev yaptıktan sonra kendi rızasıyla görevinden ayrılıp inzivaya çekilmiştir. Anacak ısrarlı talepler üzerine yeniden göreve dönmüş ve Tire'de bulunan İbn Melek müderrisliğine getirilmiştir. Burada bir yandan eğitim verirken, bir yandan da eser telif etmiştir. Bir iş için İstanbul'a gelmiş ve burada vefat etmiş, Edirnekapı haricindeki Emir Buhârî zaviyesine defnedilmiştir.⁶¹

⁵³ Demir, *XII-XVI Y.Y. Arası Osmanlı Müfessirleri*, s. 283-284.

⁵⁴ Doğan, "Osmanlı Dönemi Kur'an Araştırmaları", s. 128.

⁵⁵ Muslihuddin Nureddinzâde, *Tefsîru'l-Kur'ân ilâ sûreti'l-En'âm*, Süleymaniye Kütüphanesi, Reşid Efendi, 42.

⁵⁶ Nureddinzâde, *Tefsîru'l-Kur'ân ilâ sûreti'l-En'âm*, vr. 1.

⁵⁷ Demir, *XII-XVI Y.Y. Arası Osmanlı Müfessirleri*, s. 285.

⁵⁸ Tabakoğlu, *Nureddinzâde, Hayatı, Eserleri ve Tasavvuf Anlayışı*, s. 61.

⁵⁹ Tabakoğlu, *Nureddinzâde, Hayatı, Eserleri ve Tasavvuf Anlayışı*, s. 61.

⁶⁰ Bk. Demir, *XII-XVI Y.Y. Arası Osmanlı Müfessirleri*, s. 285-286.

⁶¹ Atâî, *Hadâiku'l-hakâik fi tekmileti's-Şakâik*, 2/1367; Bursalı, *Osmanlı Müellifleri*, 1/259, 366; M. Vecih Uzunoğlu, "Ayşî Mehmet Efendi: Hayatı ve Eserleri", *Nüsha*, 2002, c. 2, sy. 6 s. 136-137; Hasan Güleç, "Ayşî Mehmed Efendi", *TDV İslam Ansiklopedisi*, İstanbul, 1991, c. 4, s 287; Abay, *Osmanlı Dönemi Müfessirleri*, s. 140.

Tasavvufla da ilgilenen müellifin muhtelif eserleri vardır⁶² ki bunlardan biri de Kur'an'ın yarısına kadar getirdiği *Tefsir-i Şerif*'dir.⁶³ Bu tefsirin geri kalan kısımları yoktur, bu hâliyle tefsir eksik bir tefsirdir.⁶⁴ Kütüphane kayıtlarında Ayşî'nin başka eserleri bulunduğu halde tefsirine tesadüf edemedik.

TEFSİRÜ'L-KUR'ÂN: VARDARİ ŞEYHZADE MUHAMMED EFENDİ (V. 1057/1647)

Vardar'da doğmuş olan Şeyhzâde Muhammed, memleketinde başladığı eğitimini tamamladıktan sonra muhtelif yerlerde müderrislik ve kadılık yapmıştır. Son olarak Bursa kadılığı yapmış ve oradan emekliye ayrılmıştır. Geri kalan hayatını yerleştiği İstanbul'da geçirmiş ve 1647 dolaylarında İstanbul'da vefat etmiştir. Kabri Aksaray'da Kovacı Dede Camii avlusunda bulunmaktadır.⁶⁵

Aynı zamanda şair olan müellif tefsir yanında fıkıh, Arap dili ve edebiyatı alanlarına da vâkıf idi. Râzî'nin Mefâtîhu'l-gayb adlı tefsiri tarzında yazılmış *Tefsiru'l-Kur'ân* adında bir eseri vardır. Bu tefsir Maide suresine kadar getirebilmiştir.⁶⁶ Kütüphane kayıtlarındaki araştırmamızda bu esere rastlamadık.

TEFSİRÜ'L-KUR'ÂN: ŞEYH NASUHİ MEHMET EFENDİ (V. 1130/1718)

İstanbul Üsküdar'da doğan ve ilk eğitimini burada yapan Nasuhî Efendi aslen Mısırlı bir ailenin çocuğudur. Karabaş Veli'den icazet aldıktan sonra camilerde vaaz etmeye başlamıştır. Müellif bir süre Kastamonu'ya sürülmüşse de geri kalan ömrünü Üsküdar'da geçirmiş ve 1130/1718 yılında burada vefat etmiştir.⁶⁷

Vaazlarına hazırlık için başvurduğu tefsirlerden hareketle kendisi bazı surelerin tefsirini yapmaya başlamıştır.⁶⁸ Mü'min, Nûr, Furkân, Şuarâ, Nahl, Kasas, Ankebût, Yâsîn, Sâffât, Sâd ve Zümer surelerini tefsir etmiş ve bunlar 9 (veya 10) küçük cilt halinde müellif hattıyla yazılmıştır. Buraya bakarak müellifin aslında bu surelerden sonra geri kalan surelerin de tefsirini yaparak Kur'an'ın tamamını tefsir etmeyi planladığı, ancak vefat ettiği için bu planını gerçekleştirmediği söylenebilir.⁶⁹ Vefatından sonra Nasuhî Efendi'nin tarzı üzere tefsirini tamamlamaya kalkışan olmamıştır. Böylece tefsir sahibi tarafından tamamlanamamış tefsirden biri olarak kalmıştır.⁷⁰ Tefsire ulaşma imkânımız olmamıştır.

TEFSİRÜ'L-KUR'ÂN: GAZZİZÂDE ABDÜLLATİF EFENDİ (V. 1247/1832)

Gazzizâde Abdullatif, Bursa'da dünyaya gelmiştir. Bursadaki Gazzi dergâhının kurucusu olan büyük dedesi Şeyh Ahmed Gazzî'den dolayı Gazzizâde diye meşhur olmuştur. Küçük yaşlarda eğitime başladı, bir yandan medreselerde dinî ilimleri tahsil ederken. Öte yandan dedesinin yanında tasavvuf ilimlerini de öğrendi ve faziletli bir zât olarak yetişti. Halvetiyye-i Mısriyye tarikatına intisap etti. Celvetiyyeden de icazet aldı. Tarikat yolunda hayli mesafe katetti. Sonunda şeyh oldu ve geri kalan ömrünü Halvetiyye

⁶² Bk. Uzunoglu, "Ayşî Mehmet Efendi: Hayatı ve Eserleri", s. 137-141. Ayrıca bk. a.mlf., "Ayşî Mehmet Efendi ve İnneme'l-A'mâlu bi'n-Niyyât Hadisinin Şerhi", *Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2014, c. 40, sy. 2, s. 95-99.

⁶³ Bursalı, *Osmanlı Müellifleri*, 1/259, 366.

⁶⁴ Abay, *Osmanlı Dönemi Müfessirleri*, s. 140.

⁶⁵ Bursalı, *Osmanlı Müellifleri*, 1/461; Abay, *Osmanlı Dönemi Müfessirleri*, s. 141.

⁶⁶ Bursalı, *Osmanlı Müellifleri*, 1/461; Doğan, "Osmanlı Dönemi Kur'an Araştırmaları", s. 128; Abay, *Osmanlı Dönemi Müfessirleri*, s. 141.

⁶⁷ Süreyya, *Sicill-i Osmânî*, 4/1231-1232; Bursalı, *Osmanlı Müellifleri*, 1/166; Kerim Kara, "Mehmed Nasuhî", *TDV İslam Ansiklopedisi*, İstanbul, 2003, c. 28, s. 500-502; Necdet Yılmaz, *Osmanlı Toplumunda Tasavvuf*, OSAV, İstanbul, 2001, s. 115-123; Abay, "Osmanlı Dönemi Dirayet Tefsirleri", s. 111; Mustafa Yılmaz, *Mehmed Nasuhî Efendi Hayatı, Eserleri ve Dîvânçesinin Tenkitli Neşri*, Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi, 1997, s. 1-3.

⁶⁸ Abay, *Osmanlı Dönemi Müfessirleri*, s. 124-125.

⁶⁹ Abay, "Osmanlı Dönemi Dirayet Tefsirleri", s. 112; Yılmaz, *Mehmed Nasuhî Efendi Hayatı, Eserleri ve Dîvânçesinin Tenkitli Neşri*, s. 15.

⁷⁰ Öztürk, "Osmanlı Tefsir Kültürüne Panoramik Bir Bakış", s. 137; Doğan, "Osmanlı Dönemi Kur'an Araştırmaları", s. 128.

tarikatinın şeyhi olarak ders ve irşad faaliyetlerinde bulunarak geçirdi. 1832 yılında Bursa'da vefat etti. Müellifin muhtelif eserleri vardır.⁷¹

Bizim için önemli olan eseri *Tefsîru'l-Kur'ân* adlı Arapça tefsiridir. Kütüphanelerde ikinci ve üçüncü ciltleri mevcuttur. 2. cilt Nisâ sûresi ile Nahl Sûresi 74. âyet arasının tefsîridir.⁷² Telif tarihi: 1228/1813. 3. ciltte ise Sâffât sûresi'nin 117. âyetine kadar tefsir edilmiştir. Telif tarihi: 1 Muharrem 1247/12 Haziran 1831.⁷³ Tefsirin geri kalan kısmı vefatı sebebiyle tamamlanamamıştır.⁷⁴ Dolayısıyla bu da yarım kalmış tefsirlerimizden biridir. Acaba bu eser Gazzîzâde Abdüllatîf Efendi'nin Menâkıb-ı Gazzî adlı eserinde Tenkîhu Zübdeti'l-Beyân fi Tefsîri'l-Kur'ân Hamsetü Mücelledat diyerek bahsettiği eseri olabilir mi? Böyle bir ihtimal de söz konusudur.⁷⁵

TEFSİRÜ'L-KUR'ÂN: MOLLA HALİL SİİRDÎ (V. 1257/1841)

Bitlis'in Hizan ilçesinde doğan Molla Halil, küçüklüğünden itibaren Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da muhtelif şehirler gezip medreselerde önemli hocalardan dersler almıştır. Daha sonra Siirt'e yerleşen âlim, es-Siirdî diye meşhur olmuştur. Ömrünü medresede ders vermek ve eser yazmakla geçirmiştir. Tefsir yanında hadis, fıkıh, Arap dili alanlarına da vâkıf biri idi.⁷⁶

Basîratü'l-kulûb (veya Tabsiretu'l-kulûb) fi kelâmi Allâmi'l-ğuyûb adında 372 varaklık tam bir tefsiri vardır. Bu tefsir muhtasar bir tefsirdir. Molla Halil bundan sonra daha geniş ve daha kapsamlı bir tefsir daha yazmaya başlamıştır. *Tefsîru'l-Kur'ân* adlı bu eserini ancak Kehf Sûresi'ne kadar getirebilmiştir. Geri kalan kısımları tamamlayamadan vefat etmiştir.⁷⁷

ZÜBDETÜ'L-BEYAN: AHMED ZİYAEDDİN GÜMÜŞHANEVÎ (V. 1311/1893)

Gümüşhane'de doğan ve Osmanlı tasavvuf hayatının önemli isimlerinden olan Ahmed Ziyâeddin Gümüşhanevî, Halidiye şeyhlerinin faziletliyelerinden bir zat olup uzun müddet İstanbul'da tarikatinın yayılması, din ilimlerinin tedrisi ile vaktini geçirmiştir. Muhtelif eserleri olan müellif 1311/1893 yılında vefat etmiştir. Süleymaniye Camii Şerifi avlusunda medfundur.⁷⁸

⁷¹ Osman Türer, "Gazzîzâde Abdüllatîf Efendi", *TDV İslam Ansiklopedisi*, İstanbul, 1996, c. 13, s. 540; Ramazan Önal, "Gazzîzâde Abdüllatîf Efendi'nin Futuhâtı Kenzi'l-Kur'ân Adlı Fatiha Sûresi Tefsiri", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2016, c. 25, sy. 1, s. 120; Murat Kaya, "XIX ve XX. Asırda Osmanlı'da Mutasavvif Müfessirler", *Tasavvuf İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi*, 2012, c. 29, sy.1, s. 52; Hamdi Tekeli, *Gazzîzâde Abdüllatîf'in Hayatı, Eserleri ve Vâkıâtı*, Doktora Tezi, Uludağ Üniversitesi, 2000, s. 25-28; Ebubekir Çetiner, *Gazzîzâde Abdüllatîf Efendi ve Şerefü'l-Afâk Adlı Eseri: İnceleme ve Metin*, Yüksek Lisans Tezi, Uludağ Üniversitesi, 2013, s. 6-8, 21; Şaban Karaköse, *Gazzîzâde Abdüllatîf Efendi ve Mergübü's-Sâlikîn Adlı Eseri*, Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi, 2002, s. 19-55.

⁷² Gazzîzâde Abdüllatîf Efendi, *Tefsîru'l-Kur'ân*, Bursa Yazma ve Eski Basma Eserler Kütüphanesi, 218. Ayrıca bk. Ramazan Önal, *Gazzîzâde Abdüllatîf Efendi'nin Futuhâtı Kenzi'l-Kur'ân Adlı Fatiha Sûresi Tefsirinin Tahlihi ve Değerlendirilmesi*, Yüksek Lisans Tezi, Uludağ Üniversitesi, 2013, s. 40.

⁷³ Önal, "Gazzîzâde Abdüllatîf Efendi'nin Futuhâtı Kenzi'l-Kur'ân Adlı Fatiha Sûresi Tefsiri", s. 120; Kaya, "XIX ve XX. Asırda Osmanlı'da Mutasavvif Müfessirler", s. 52; Tekeli, *Gazzîzâde Abdüllatîf'in Hayatı, Eserleri ve Vâkıâtı*, s. 42.

⁷⁴ Çetiner, *Gazzîzâde Abdüllatîf Efendi ve Şerefü'l-Afâk Adlı Eseri: İnceleme ve Metin*, s. 33. Karaköse, *Gazzîzâde Abdüllatîf Efendi ve Mergübü's-Sâlikîn Adlı Eseri*, s. 82.

⁷⁵ Önal, *Gazzîzâde Abdüllatîf Efendi'nin Futuhâtı Kenzi'l-Kur'ân Adlı Fatiha Sûresi Tefsirinin Tahlihi ve Değerlendirilmesi*, s. 40.

⁷⁶ el-Bağdâdî, *Hediyetu'l-ârifin*, 1/357; ez-Ziriklî, *el-A'lâm*, 2/317; Kehhâle, *Mu'cemu'l-Müellifin*, 1/683; Bursalı, *Osmanlı Müellifleri*, 2/409; Abay, *Osmanlı Dönemi Müfessirleri*, s. 144; Ömer Pakiç, *Molla Halil es-Siirdî ve Tefsirdeki Metodu*, Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi, 1996, s. 6-11; a.mlf., "Molla Halil Siirdî", *TDV İslam Ansiklopedisi*, İstanbul, 2005, c. 30, s. 250-251; Abdullah Özcan, *Molla Halil es-Siirdî'nin Basîratü'l-Kulûb fi Kelâmi Allâmi'l-Ğuyûb Adlı Tefsirinin Tahkik ve Tahlihi (Bakara-İsra)*, Doktora Tezi, Yüzüncü yıl Üniversitesi, 2018, s. 8-61.

⁷⁷ el-Bağdâdî, *Hediyetu'l-ârifin*, 1/357; ez-Ziriklî, *el-A'lâm*, 2/317; Murat Kaya, "Osmanlı Ulemasının Tanzimat Sonrası Tefsir Çalışmaları", *Araşan Sosyal Bilimler Enstitüsü İlmî Dergisi*, 2013, sy. 15-16, s. 71; a.mlf., "Tanzimat Sonrasındaki Tefsir Faaliyetleri", *Başlangıçtan Günümüze Türklerin Kur'an Tefsirine Hizmetleri -Tebliğler ve Müzakereler-*, Ensar Neşriyat, İstanbul, 2012, s. 310; Mustafa Özel, "Son Dönem Osmanlı Tefsir Tarihinden Portreler II", *Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2002, sy. 16, s. 113; Abay, *Osmanlı Dönemi Müfessirleri*, s. 144.

⁷⁸ Bursalı, *Osmanlı Müellifleri*, 1/102; İrfan Gündüz, "Gümüşhanevî, Ahmed Ziyâeddin", *TDV İslam Ansiklopedisi*, İstanbul, 1996, c. 14, s. 276-277; Rukiye Aydoğdu, *19. Yüzyıl Osmanlı Toplumunda Tasavvuf-Hadis İlişkisi -Ahmed Ziyâeddin Gümüşhanevî Özelinde-*, Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi, 2008, s. 34-43; Tural Latifov, *Ahmet Züyâeddin Gümüşhanevî'nin (k.s.) Câmîu'l-Usûl Adlı Eserinde Tasavvufî Eğitimin Merhaleleri*, Yüksek Lisans Tezi, Erciyes Üniversitesi, 2015, s. 11-21.

Müellifin eserlerinden biri de *Zübdetü'l-beyân* adını taşımaktadır. Eser Nisa sûresinin başından Nahl sûresine kadarki kısmı kapsayan nâtamam bir tefsirdir.⁷⁹

ENVÂR-I KUR'ÂN: BEREKETZÂDE İSMAİL HAKKI EFENDİ (V. 1336/1918)

Bereketzâde İsmail Hakkı Efendi İstanbul doğumludur. Mektep yanında medrese eğitimi de almıştır. Fıkıh, Tefsir, Hadis gibi alanlarda ve ayrıca Kıraat konusunda icazet almıştır. Muhtelif memuriyetlerde bulunmuş, idârî görevler yapmış, gazetelerde yazılar yazmıştır. Müellif 1336/1918 yılında İstanbul'da vefat etmiştir.⁸⁰

Bereketzâde, dönemin muhtelif dergi ve gazetelerinde yazılar yazıp neşretmiştir. Tefsir ve başka alanlarla ilgili muhtelif eserler yazmışsa⁸¹ ve yine bazı mühim eserleri tercüme etmişse⁸² de biz burada onun *Envâr-ı Kur'ân* adlı eseri üzerinde duracağız. *Necâib-i Kur'âniyye* üst başlığıyla yayınlanan *Envâr-ı Kur'ân* adlı eserini, muhtemelen 1324/1906 yılında yazmaya başlayıp 1326/1909 yılında bitirmiştir. Eseri 1908-1909 arasında *Sırat-ı Müstakim*'de tefrika etmiş⁸³ ve 1331/1912 yılında da kitap olarak bastırmıştır. Eser Fatıha suresiyle Bakara suresinin 142. Ayetine kadarki kısmı, yani Kur'an'ın ilk cüzünü kapsamaktadır.⁸⁴ Müellif, Kur'an'ın geri kalan kısımlarını tefsir edememiştir. Geri kalan kısımlarını neden yapmadığı belli değildir. Zira vefatına kadar 7 sene geçmiştir, ancak bu süre içinde tefsirin geri kalan kısımlarını yaptığına dair bir bilgiye ulaşılmamıştır. Böylece tefsir eksik kalmış tefsirlerden biri olarak kayda geçmiştir.⁸⁵

SAFVETÜ'L-BEYAN Fİ TEFSİRİ'L-KUR'AN: MUSA KAZİM EFENDİ (V. 1338/1920)

Aslen Erzurumlu olan Musa Kazım Efendi, ilk eğitimine doğduğu yer olan Tortum'da başlamıştır. Daha sonra Balıkesir'de bulunan dedesinin yanına gelmiş ve eğitimini burada devam ettirmiştir. Musa Kazım, buradan İstanbul'a geçmiş ve dönemin önemli hocalarından dersler alarak eğitimini ikmal etmiştir. 1888 yılında ruûs imtihanında başarılı olarak müderris olmuş ve Fatih Camiinde dersler vermeye başlamıştır. Eğitim-öğretimden başka bazı görevler de üstlenen müellif, 1910 yılında Şeyhülislam olmuştur. Dönemin siyasi istikrarsızlığı sebebiyle muhtelif hükümetler döneminde dört defa şeyhülislam olmuş ve ayrılmıştır. Musa Kazım Efendi üzerine düşen görevleri hakkıyla yapmaya çalışmış, medreselerin ıslahı konusunda aktif görevler üstlenmiş, eğitim-öğretim hizmetleri yanında eser telif etmiş, Osmanlı ilim ve kültür mirasına yazdığı muhtelif eserlerle katkıda bulunmuştur.⁸⁶

⁷⁹ Bursalı, *Osmanlı Müellifleri*, 1/102; Doğan, "Osmanlı Dönemi Kur'an Araştırmaları", s. 128.

⁸⁰ Muhammed Coşkun, *Bereketzâde İsmail Hakkı'nın Envâr-ı Kur'ân Tefsiri ve Diğer Tefsir Yazıları*, Yüksek Lisans Tezi, Sakarya Üniversitesi, 2008, s. 20-32; Mehmet Okuyan, *XX. Asrın İlk Yarısındaki Türk Müfessirler*, Yüksek Lisans Tezi, Ondokuz Mayıs Üniversitesi, 1990, s. 36-37; Abay, *Osmanlı Dönemi Müfessirleri*, s. 135.

⁸¹ Bk. Muhammed Coşkun, *Bereketzâde İsmail Hakkı'nın Envâr-ı Kur'ân Tefsiri ve Diğer Tefsir Yazıları*, Yüksek Lisans Tezi, Sakarya Üniversitesi, 2008, s. 20-32; Mehmet Okuyan, *XX. Asrın İlk Yarısındaki Türk Müfessirler*, Yüksek Lisans Tezi, Ondokuz Mayıs Üniversitesi, 1990, s. 36-37; Abay, *Osmanlı Dönemi Müfessirleri*, s. 135.

⁸² Bk. Coşkun, *Bereketzâde İsmail Hakkı'nın Envâr-ı Kur'ân Tefsiri ve Diğer Tefsir Yazıları*, s. 32-43.

⁸³ Bk. Bereketzâde İsmail Hakkı, "Tefsir-i Şerif Envâr-ı Kur'ân", *Sıratımüstakim*, 1328, c. 4, sy. 91. s. 217-219; 1328, c. 4, sy. 92, s. 233-235; 1328, c. 4, sy. 94 s. 269-272.

⁸⁴ Coşkun, *Bereketzâde İsmail Hakkı'nın Envâr-ı Kur'ân Tefsiri ve Diğer Tefsir Yazıları*, s. 53; Okuyan, *XX. Asrın İlk Yarısındaki Türk Müfessirler*, s. 37; Kaya, "Osmanlı Ulemasının Tanzimat Sonrası Tefsir Çalışmaları", s. 84; Özel, "Son Dönem Osmanlı Tefsir Tarihinden Portreler II", s. 125; Abay, *Osmanlı Dönemi Müfessirleri*, s. 135.

⁸⁵ Bk. Mehmet Okuyan, "Bereketzâde İsmail Hakkı", *TDV İslam Ansiklopedisi*, İstanbul, 1992, c. 5, s. 490-491; Abay, "Osmanlı Dönemi Dirayet Tefsirleri", s. 127-129; Coşkun, *Bereketzâde İsmail Hakkı'nın Envâr-ı Kur'ân Tefsiri ve Diğer Tefsir Yazıları*, s. 13-47.

⁸⁶ Bk. Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi*, 2/774-775; Abdülkadir Altunsoy, *Osmanlı Şeyhülislamları*, Ayyıldız Matbaası, Ankara, 1972, s. 233-237; Veli Ertan, *Tarihte Meşihat Makamı İlimiye Sınıfı ve Meşhur Şeyhülislamlar*, Bahar Yayınları, İstanbul, 1969, s. 125-129; Sadık Albayrak, *Son Devir Osmanlı Uleması*, Milli Gazete Yayınları, İstanbul, 1981, s. 4-5: 157-158; Ferhat Koca, "Musa Kâzım Efendi", *TDV İslam Ansiklopedisi*, İstanbul, 2006, c. 31, s. 221-222; Okuyan, *XX*

Bunlardan biri de *Safvetü'l-Beyân* adlı eseridir.⁸⁷ Musa Kâzım Efendi, dönemin önemli paşalarından olan Ahmet Mithat Efendi'ye Türkçe tefsir dersleri veriyor, o da bunları kaydediyordu. Bu iş bu şekilde En'am suresine kadar devam etmiştir.⁸⁸ Ayrıca kendisi "ilm-i tefsîr ve ilm-i tasavvuf ile de pek çok iştiğal ederek bu sayede Kur'an-ı Kerim'in on cüz'üne ait olan ve henüz gayr-i matbu bulunan takriben 3000 sahifeyi havi bir tefsîr-i şerif vücuda getirdim"⁸⁹ diyerek Kur'an'ın ilk 10 cüzüne dair 3000 sayfa civarında bir tefsir yazdığını belirtmiştir. Buna göre tefsir Tevbe suresinde kalmış olmalıdır.⁹⁰

Bu arada Musa Kazım, bunları Ahmet Mithat Efendi'nin de yardımıyla Türkçe bir tefsir olarak neşretmeyi düşünmüştür. Bunun için *Safvetü'l-Beyân* adını verdiği tefsirini yazmaya başlamıştır. Eser doğrudan Fatıha suresiyle başlamaktadır.⁹¹ Fatıha suresinden sonra Bakara suresine geçen müellif, dönemin ağır ve zor şartları altında olması, ayrıca büyük bir meşguliyet içerisinde bulunması hasebiyle ancak Bakara suresi 73. ayetine kadarki kısmı bir cilt halinde basabilmiş, gerisini basmaya fırsat bulamamıştır.⁹² Böylece aslında Kur'an'ın tamamını yapmak niyetiyle başladığı tefsiri eksik kalmıştır. Birinci cildi İstanbul'da 1325 yılında Matbaa-i Âmire'de 408 sayfa olarak basılan eser, müellifi tarafından tamamlanamamış bir tefsir olarak kalmıştır.⁹³

TEFSİRÜ'L-KUR'ÂN: KASTAMONULU BALLIKLIZÂDE ŞEYH AHMED MÂHİR EFENDİ (V. 1342/1922)

Aslen Kastamonulu olan Ahmed Mahir, memleketinde iyi bir eğitim almıştır. Sonra kendisi de dersler verip öğrenci yetiştirmiştir. Bu arada bazı görevler de üstlenen müellif, 1901 yılında İstanbul'a gelmiştir. Burada istinaf mahkemesi üyeliği ve çeşitli yerlerde hâkimlik yapmış, bir ara Şuray-ı Evkaf başkanlığında bulunmuştur. 1908 yılında siyasetle uğraşmış, uzun süre Meclis-i Mebusân ve TBMM'de mebus olarak görev yapmıştır. Darülfünun İlahiyat Fakültesi ile Medresetü'l-vâizîn'de hocalık da yapmıştır. 1922 yılında memleketi Kastamonu'da vefat etmiştir. Ahmed Mahir Efendi'nin muhtelif eserleri vardır.⁹⁴

Bunlardan biri de *Tefsîru'l-Kur'ân* adlı eseridir. Kendisi Meclis'te yaptığı bir konuşmada bu eserin den bahisle şöyle diyor: "Maatteessüf bazı zevât da 'dine hizmet ediyoruz' diye tefsir yapıyor. Ben Türkçe tefsirleri gördüm. Onbeş seneden beri de tefsirle iştiğal ediyorum. Bugün 19. cüz'ünü de yazdım; 11 cüz'ü kaldı. Benim bu tahkikatıma göre Mevâkib'de pek çok yanlışlar vardır..."⁹⁵ Bundan, Ahmed Mahir Efendi'nin 19 cüzü tamamladığı anlaşılmaktadır. Buna göre geri kalan kısımlar eksik kalmıştır. Tefsire ulaşmak mümkün olmadığı gibi hakkında bundan başka bilgiye de rastlanmadık.

Asrın İlk Yarısındaki Türk Müfessirler, s. 54-55; Derya Cömert, *Şeyhülislam Musa Kazım Efendi'nin Hayatı, Eserleri ve Tefsirdeki Metodu*, Yüksek Lisans Tezi, Gazi Üniversitesi, 2006, s. 8-33; Abay, "Osmanlı Dönemi Dirayet Tefsirleri", s. 130-131; Mustafa Özel, "Son Dönem Osmanlı Tefsir Tarihinden Portreler I", *Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2002, sy. 15, s. 71-72.

⁸⁷ Bk. Şeyhülislam Musa Kazım, *Safvetü'l-Beyân fi Tefsiri'l-Kur'ân*, Daru'lilafe-i Aliyye, İstanbul, 1332.

⁸⁸ Abay, *Osmanlı Dönemi Müfessirleri*, s. 138.

⁸⁹ Şeyhülislam Musa Kazım, "Beyanname", *Sırat-ı Mustakim*, c. 7, sy. 169 (17 Teşrinisani 1327 (30 Kasım 1911)), s. 198. Ayrıca bk. Abay, "Osmanlı Dönemi Dirayet Tefsirleri", s. 130.

⁹⁰ Abay, "Osmanlı Dönemi Dirayet Tefsirleri", s. 130.

⁹¹ Şeyhülislam Musa Kazım, *Safvetü'l-Beyân fi Tefsiri'l-Kur'ân*, s. 2-16.

⁹² Koca, "Musa Kâzım Efendi", 31/222; Okuyan, *XX. Asrın İlk Yarısındaki Türk Müfessirler*, s. 56; Cömert, *Şeyhülislam Musa Kazım Efendi'nin Hayatı, Eserleri ve Tefsirdeki Metodu*, s. 39; Kaya, "Osmanlı Ulehasının Tanzimat Sonrası Tefsir Çalışmaları", s. 85.

⁹³ Doğan, "Osmanlı Dönemi Kur'ân Araştırmaları", s. 122.

⁹⁴ Abdülkerim Abdulkadiroğlu, "Ahmed Mâhir Efendi, Ballıklizâde", *TDV İslam Ansiklopedisi*, İstanbul, 1989, c. 2, s. 98; Özel, "Son Dönem Osmanlı Tefsir Tarihinden Portreler I", s. 73; Ahmet Er, *Tanzimat Dönemi Osmanlı Devlet Adamlarının Tefsir İlmine Katkıları*, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi, 2016, s. 53-60.

⁹⁵ *TBMM Zabıt Ceridesi*, Altmışbirinci İctima, 21 Şubat 1341 Cumartesi, İkinci Celse; Düccane Cündioğlu, *Bir Kur'ân Şâiri - Mehmed Âkif ve Kur'ân Meâli-*, Birün Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul, 2000, s. 120, 292. Ayrıca bk. Kaya, "Osmanlı Ulehasının Tanzimat Sonrası Tefsir Çalışmaları", s. 86.

TEFSİR-İ ŞERİF: BERGAMALI CEVDET BEY (V. 1926)

Aslen Bergamalı olan Cevdet, küçük yaşında memleketinde başladığı eğitimini daha sonra İstanbul'a gelerek sürdürmüştür. Burada Küçük Ayasofya medresesinde iyi bir eğitim almış, önemli hocalardan dersler almıştır.⁹⁶ Eğitimini tamamladıktan sonra dersiam olmuş, 1908 yılında icazet almış, İkinci Abdülhamid tarafından kendisine atıyye ve madalya verilmiştir.⁹⁷ 1914 yılında Dâru'l-Hilâfe medreselerinde müderris olarak görev almıştır. Medresetü'l-Mütehassısın, Süleymaniye Medreselerinde de dersler vermiştir. 1924 yılında kurulan Dârülfünûn'da da tefsir ve fıkıh müderrisi olmuştur. Bu arada bazı resmi görevler de ifa etmiştir.⁹⁸ Ayrıca Huzur Dersleri muataplığı ve bilahare mukarrirliği görevlerini de üstlenmiştir.⁹⁹ Medreselerin ilgasından ve Dârülfünûn İlahiyat şubesinin açılmasının ardından buraya tefsir müderrisi olarak atanmıştır.¹⁰⁰ 15 Recep 1344 (30 Ocak 1926) yılında Kızıltoprak'ta vefat etti ve Sahray-ı Cedidi mezarlığına defnedildi.¹⁰¹

Muhtelif eserleri vardır¹⁰² ki bunlardan biri tefsiridir. *Tefsir-i Şerif* adındaki tefsiri İstanbul Dârülfünûn Matbaasında 1340/1924 tarihinde 160 sayfa olarak tabedilmiştir.¹⁰³ Çok aramamız rağmen ulaşamadığımız bu tefsirin Kur'an'ın hangi surelerini kapsadığı, kaç ayet veya sureyi tefsir ettiği belirlenmemiştir. Buna göre tefsir eksik, nâtamam bir tefsir olmalıdır. Bundan dolayı esere burada yer verilmiştir. Bunun yanında müellifin diğer çalışmalarında bahsedildiğini görmediğimiz *Sûretü's-Saff Tefsiri* adındaki eserini inceleme imkânı bulduk. Üzerinde "Müderris Cevdet Beyin tefsirleridir" ibaresi yazılmıştır. "İkinci sene üçüncü sönemre derslerinden" notu da kapakta yer almıştır. Eser 16 sayfadan ibaretir.¹⁰⁴

HİDAYETÜ'L-İNSAN Fİ TEFSİRİ'L-KUR'AN: ALİ EKREM ORBAY (1974?)

Ali Ekrem Orbay hakkında bilgi bulamadığımız bir kişidir. Bununla birlikte *Hidayetü'l-İnsan fi Tefsiri'l-Kur'an* adı ile bir tefsir yazmıştır. Müellif tefsirini 15 cilt olarak tasarlamış, ancak sadece Bakara Suresini işleyen bir cildi tabedilmiştir. Eser 527 sayfadan ibaret olup 1974 yılında Konya'da İrfan matbaasında basılmıştır. Tefsirin geri kalan kısımları mevcut değildir.¹⁰⁵ Buna göre bu eser de müellifi tarafından tamamlanamamış, eksik kalmış tefsirlerdendir. Bu zatın (*Namazın Ruhü*) *Ruhussalât* (Konya: Yeni Kitap Basımevi, 1964) ve *Din Rehberi* (Konya: Yeni Kitap Basımevi, 1964) adında iki eseri daha vardır.

⁹⁶ İbnülemin Mahmud Kemal İnal, *Son Asır Türk Şairleri*, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1969, 1: 241; Ebu'l-Ulâ Mardin, *Huzur Dersleri*, İsmail Akgün Matbaası, İstanbul, 1966, 2-3: 133.

⁹⁷ İnal, *Son Asır Türk Şairleri*, 1: 241; Mardin, *Huzur Dersleri*, 2-3: 133.

⁹⁸ İnal, *Son Asır Türk Şairleri*, 1: 241; Mardin, *Huzur Dersleri*, 2-3: 133-134; Sakıb Yıldız, "Bergamalı Cevdet", *TDV İslam Ansiklopedisi*, İstanbul, 1992, c. 5, s. 495; Mevlüt Güngör, "İstanbul Dârülfünûn İlahiyat Fakültesinin İlk Tefsir Hocası Bergamalı Ahmed Cevdet Bey", *Dârülfünûn İlahiyat Sempozyumu 18-19 Kasım 2009 Tebliğler*, İstanbul Belediyesi, İstanbul, 2010, s. 365-366; Özel, "Son Dönem Osmanlı Tefsir Tarihinden Portreler I", s. 85-86.

⁹⁹ Mardin, *Huzur Dersleri*, 2-3: 134.

¹⁰⁰ İnal, *Son Asır Türk Şairleri*, 1: 241; Mardin, *Huzur Dersleri*, 2-3: 134.

¹⁰¹ İnal, *Son Asır Türk Şairleri*, 1: 241; Mesut Okumuş, "Dârülfünûn İlahiyat Fakültesi Muallimi Cevdet Bey ve "Tefsir Tarihi" Adlı Eserinin Tefsir Tarihi Yazıcılığındaki Yeri", *Dârülfünûn İlahiyat Sempozyumu 18-19 Kasım 2009 Tebliğler*, İstanbul Belediyesi, İstanbul, 2010, s. 426; Cüneyt Sapanca, *Osmanlılarda Tefsir Usûlü Çalışmaları*, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi, 2007, s. 74.

¹⁰² Bk. Okumuş, "Dârülfünûn İlahiyat Fakültesi Muallimi Cevdet Bey ve "Tefsir Tarihi" Adlı Eserinin Tefsir Tarihi Yazıcılığındaki Yeri", s. 427; Durmuş Ali Yıldız, *Cevdet Bey'in Tefsir Tarihi'nin Tefsir Usulü ve Tarihi Açısından Tahlili*, Yüksek Lisans Tezi, Necmettin Erbakan Üniversitesi, 2019, s. 8.

¹⁰³ Özel, "Son Dönem Osmanlı Tefsir Tarihinden Portreler I", s. 86; Okumuş, "Dârülfünûn İlahiyat Fakültesi Muallimi Cevdet Bey ve "Tefsir Tarihi" Adlı Eserinin Tefsir Tarihi Yazıcılığındaki Yeri", s. 427; Güngör, "İstanbul Dârülfünûn İlahiyat Fakültesinin İlk Tefsir Hocası Bergamalı Ahmed Cevdet Bey", s. 366; Kaya, "Osmanlı Ulemasının Tanzimat Sonrası Tefsir Çalışmaları", s. 87; Yıldız, *Cevdet Bey'in Tefsir Tarihi'nin Tefsir Usulü ve Tarihi Açısından Tahlili*, s. 8.

¹⁰⁴ Müderris Cevdet Bey, *Sûretü's-Saff Tefsiri*, Dârülfünûn Matbaası, İstanbul, 1341, s. 3-16.

¹⁰⁵ Hidayet Aydar, "Cumhuriyet Dönemi Türkçe Kur'an Tefsirleri Üzerine İstatistiksel Bir Değerlendirme", *Kilis 7 Aralık Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2015 c. 2, sy. 2, s. 15-16.

KUR'AN-I KERİM AÇIKLAMASI (FATİHA VE BAKARA SURELERİ): SADETTİN EVRİN (V. 1981)

Sadettin Evrin, asker kökenli bir kişidir. General rütbesiyle ordudan emekli olmuştur. Önceleri İstanbul Yüksek İslam Enstitüsü'nde hocalık yapmış, 1960 ihtilalinin ardından Diyanet İşleri Başkan Yardımcılığı görevine getirilmiştir. Askerken de dini konulara merakı olan Evrin, muhtelif eserler yazmıştır.¹⁰⁶ Bunlardan biri de *Kur'an-ı Kerim Açıklaması (Fatıha ve Bakara Sureleri)* adlı eseridir. Müellif bu eserde Fatıha suresinin mealini yazmış ardından sure hakkında bilgi vermiştir. Kur'an'ın bir nevi Fatıha'nın tefsiri olduğunu belirterek besmelenin mahiyetinden bahsetmiştir. Ardından Bakara suresinin haşiyelerle açıklamasını vermiştir. Evrin, tefsirinde müfessirlerin Ortaçağ ilmine göre yazdıkları izahlara bağlı kalmadığını belirtmiştir.¹⁰⁷ Eserin geri kalan kısımları yoktur. Müellif, acaba sadece bu kadarını yapmaya mı niyet etmişti, yoksa aslında Kur'an'ın tamamını bu şekilde tefsir edecekti de fakat ömrü mü vefa etmedi yahut başka bazı maniler mi çıktı? Bu hususta bir bilgi mevcut değildir.

KUR'AN-I KERİM TEFSİRİ: OSMAN ZEKİ SOYYIĞİT (V. 2020)

Osman Zeki Soyyiğit 1934 yılında Trabzon'da dünyaya geldi. Bir süre sonra İstanbul'da imam olarak görev yapan babasının yanına geldi. Osman Zeki Soyyiğit, 9 yaşındayken hafızlık eğitimini tamamlayarak Kur'an hafızı oldu. Bu arada 1950 yılına kadar Fatih Camii başıamamı Ömer Efendi, Fatih dersiamlarının Hüsrev Hoca ve Eminönü müftüsü Ali Yekta Efendi gibi bazı hocalardan dersler aldı. Soyyiğit daha sonra Suriye'nin Halep şehrine gitmiş ve Ulûm-i Şer'iyye Medresesine kayıt olup oradan eğitimine başladı. Bir süre sonra Şam'a geçti ve lise eğitimini Şam'da tamamladı. 1956 yılında üniversiteye girdi ve İlahiyat Fakültesine kaydoldu. Bu arada hem imamlık, hem de Şam Radyosunda Türkçe yayın servisinde çalışmıştır. Soyyiğit 1966 yılında eğitimini tamamlamış olarak Türkiye'ye döndü. Askerlik görevinin ardından Başbakanlık Osmanlı Arşivlerinde göreve başladı. 1993 yılında lisansüstü eğitimini tamamlamış olarak Arap Dili ve Belagati Anabilim Dalında Arapça hocası olarak görev aldı. Soyyiğit 12 yıl emek vererek Yüce Kur'an'ın İnsanlığa Mesajı adıyla bir Kur'an meali hazırladı ve 2012 yılında neşretti. Oğlu Celal Soyyiğit'in babasının vefatının ardından Anadolu Ajansına yaptığı açıklamaya göre Soyyiğit ayrıca 10 yıldan beridir üzerinde çalıştığı bir tefsir hazırlıyordu. Kur'an'ın 13. Cüzüne kadar gelmiş idi. Ancak bu eserini tamamlayamadan 2020 yılı Aralık ayında yeni tip korona virüs (kovid-19) nedeniyle vefat etti.¹⁰⁸ Bu yüzden eser yarım ve eksik bir tefsir olarak kalmıştır.

SONUÇ

Bu çalışma sonunda gördük ki, Türk müelliflerinden bazıları Kur'an'ın tamamını kapsayacak şekilde tefsir yazmaya girişmiş, ancak yukarıda zikredilen bazı nedenlerden dolayı bu girişimlerini başarıyla sonuçlandıramamış, başladığı tefsirini bitirememiştir. Böylece Türk tefsir tarihi içerisinde müellifi tarafından tamamlanamamış tefsirler ortaya çıkmıştır. Bu husus sadece Anadolu coğrafyasında yaşanmış, yalnızca Türk müelliflere has bir durum değildir. Tefsir Tarihi incelendiğinde Arabistan, Kuzey Afrika, İran, Hindistan ve diğer bölgelerde de müellifi tarafından tamamlanamamış tefsirler olduğu görülür. Bu tefsirlerin bir kısmı daha sonra müellifin öğrencileri veya müritleri yahut yakınları tarafından tamam-

¹⁰⁶ Hatice Ergin Ferik, *Cumhuriyet Döneminde Bir General; Sadettin Evrin Paşa'nın Tasavvuf Anlayışı*, Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi, 2013, s. 22-61.

¹⁰⁷ Ferik, *Cumhuriyet Döneminde Bir General; Sadettin Evrin Paşa'nın Tasavvuf Anlayışı*, s. 52.

¹⁰⁸ Haberler/Güncel "Kur'an-ı Kerim'in mealinin yazarı Osman Zeki Soyyiğit Vefat Etti", <https://www.haber7.com/guncel/haber/3045481-kuran-i-kerim-mealinin-yazari-osman-zeki-soyyigit-vefat-etti> (erişim tarihi 15.12.2020); BİSAV, "Osman Zeki Soyyiğit ile sözlü tarih görüşmesi", <http://dspace.sozlutarih.org.tr/handle/20.500.11834/279> (erişim tarihi 07.01.2021).

lanmıştır. Çoğunluğu ise müellifi tarafından nasıl bırakılmışsa öyle durmaktadır, birileri tarafından devam ettirilmemiştir.

Türk âlimlerince eksik kalmış tefsirlerin bir kısmı Arapça iken, bazıları da Türkçedir. Osmanlı asırlarında yazılmış olanların dili ağırlıklı olarak Arapçadır. Cumhuriyet döneminden sonra yazılıp eksik kalmış Arapça bir tefsir tespit edemedik.

Türk âlimler tarafından yazılıp eksik kalmış tefsirlerin bir kısmı Osmanlı döneminden kalmadır, bir kısmı da Cumhuriyet dönemine aittir. Cumhuriyet dönemine ait olup eksik kalmış tefsirlerin sahibi olan Ali Ekrem Orbay ve Sadettin Evrin'in tefsir alanında ne kadar yetkin kişiler olduğunu bilemiyoruz. Hayatlarıyla ilgili edinebildiğimiz bilgilerden hareketle bunların bu konuda ehil kişiler olduğunu söylemek zordur. Hayatlarıyla ilgili bilgilerden edinebildiğimiz kadarıyla bu iki zatın, özellikle de Sadettin Evrin'in ilahiyat veya medrese geçmişi yoktur, ayrıca engin bir dinî bilgi ve tecrübelerinin olduğuna dair bir emare de yoktur. *Kur'an-ı Kerim Meal ve Tefsiri* adında İsmail Cerrahoğlu ve Talat Koçyiğit'in başlangıçta birlikte hazırlamayı planladıkları bir tefsir var idi. Nitekim tefsirin birinci cildi bu iki müellifin ortak eseri olarak neşredilmiştir. Ancak daha sonra Cerrahoğlu bu işten vazgeçmiştir. Böylece eser Cerrahoğlu veçhesinden bakıldığında eksik kalmış gibi görünüyorsa da, Talat Koçyiğit Kur'an'ın geri kalan kısmını tek başına tamamlamış ve eseri aynı isimle 7 cilt halinde yayınlamıştır. Bu son halinde birinci cildin üstünde Cerrahoğlu'nun ismine yer verilmemiş, tefsir tamamıyla Talat Koçyiğit'e nispet edilmiştir.

Çalışmada sözünü ettiğimiz tefsirlerin müellifi tarafından tamamlanmamış olmasının en büyük nedeni vefattır. Müellif eceli gelip vadesi dolunca tefsiri eksik kalmıştır. Bunun yanında meşguliyet ve imkânsızlık da bazı tefsirlerin eksik kalmasında etkili olmuştur. Birgivî'nin tefsirini gördüğü bir rüya üzerine eksik bıraktığına dair rivayete yukarıda yer vermiştik ki, bu, oldukça manidardır.

Osmanlı tefsiri dil bakımından Arapça, Türkçe ve Farsça olması hasebiyle, kapsam bakımından Kur'an'ın tamamını, bir veya birkaç cüzü, bir veya birkaç sureyi, yine bir veya birkaç ayeti kapsamı itibarıyla, özgünlük bakımından telif, tercüme, şerh, haşiye, talik gibi niteliklere sahip olması yönüyle çok renkli ve muhtelif desenli bir yapıya sahiptir. Bazı tefsirlerin yarım kalmış olması, tamamlanamamış olması da Osmanlı tefsirinin renklerinden biridir. Osmanlı tefsiriyle ilgili oldukça önemli bazı çalışmalar yapılmış, bu renkler ve desenler ortaya konulmuş ise de hâlâ önemli çalışmalara ihtiyaç olduğu açıktır. Hâlâ ortaya konulması gereken renkleri, hâlâ kavranılması icap eden desenleri, hâlâ anlaşılması zaruret arzeden motifleri vardır. Bu çalışmada bu renklerden yalnızca birine, bu desenlerden sadece birine işaret edilmiştir, daha işaret edilmesi gereken, çözülmesi icap eden çok sayıda renk ve desen vardır ki, bunlar bu alana eğilecek heyecanlı araştırmacıları beklemektedir.

KAYNAKÇA

- Abay, Muhammed, "Osmanlı Dönemi Dirayet Tefsirleri", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi (TALİD)*, 2011, c. 9, sy. 18, ss. 67-137.
- Abay, Muhammed, *Osmanlı Dönemi Müfessirleri*, Yüksek Lisans Tezi, Uludağ Üniversitesi, 1992.

- Abdulkadiroğlu, Abdulkerim, "Ahmed Mâhir Efendi, Ballıklızâde", *TDV İslam Ansiklopedisi*, c. 2, İstanbul, 1989, s. 98.
- Akçay, Yusuf, *Mustafa bin Muhammed'in İhlas Suresi Tefsiri (Giriş-İnceleme-Metin-Ekler Dizini-Sözlük-Tıpkıbasım)*, Yüksek Lisans Tezi, Dumlupınar Üniversitesi, 2005.

- Albayrak, Sadık, *Son Devir Osmanlı Uleması*, Milli Gazete Yayınları, İstanbul, 1981.
- Alpaydın, Mehmet Akif, "Osmanlı Dönemi Türkçe Tefsir Eserleri", *Kilis 7 Aralık Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2016, c. 3, sy. 5, ss. 131-164.

- Altınsu, Abdülkadir, *Osmanlı Şeyhülislamı, Ayyıldız Matbaası*, Ankara, 1972.
- Arpa, Enver, "Şeyhülislam Kemal Paşazade ve Tefsir Anlayışı", *X. Kur'an Sempozyumu Kur'an ve Eğitim 12-13 Mayıs 2007/Tokat*, Fecir Yayınları, Ankara, 2008, ss. 195-214.
- Âşık, Hüseyin, *Şeyh Ali Semerkandî (k.s.) Hayatı Menkıbeleri*, İlim Yayınları, İstanbul, 1980.
- Atâî, Nevizâde, *Hadâiku'l-hakâik fi tekmeletî's-Şakâik*, (haz. Suat Donuk), Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, İstanbul, 2017.
- Aydar, Hidayet, "Anadolu Coğrafyasında Yazılmış İlk Fatıha Suresi Tefsiri", *Osmanlı'da İlm-i Tefsir*, (ed. M. Taha Boyalık-Harun Abacı), İsar Yayınları, İstanbul, 2019, ss. 111-180.
- Aydar, Hidayet, "Cumhuriyet Dönemi Türkçe Kur'an Tefsirleri Üzerine İstatistiksel Bir Değerlendirme", *Kilis 7 Aralık Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2015, c. 2, sy. 2, ss. 13-35.
- Aydoğdu, Rukiye, 19. Yüzyıl Osmanlı Toplumunda Tasavvuf-Hadis İlişkisi –Ahmed Ziyâeddin Gümüşhanevî Özelinde-, Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi, 2008.
- el-Bağdâdî, İsmail Başa, *Hediyetu'l-ârifin esmâu'l-müellifin ve âsârü'l-musanifin*, Matbaatu'l-behiyye, İstanbul, 1951.
- Baltacı, Burhan, "Osmanlı Dönemi Ayet Tefsirleri", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi (TALİD)*, 2011, c. 9, sy. 18, ss. 405-417.
- Baltacı, Burhan, "Saraybosna Gazi Hüseyin Bey Kütüphanesi Ayetel-Kürsi Tefsirleri", *Avrasya Sosyal ve Ekonomik Araştırmalar Dergisi*, 2018, c. 5 sy. 12, ss. 728-738.
- Bereketzâde İsmail Hakkı, "Tefsîr-i Şerîf Envâr-i Kur'ân", *Sırâtımüstakîm*, 1328, c. 4, sy. 91, s. 217-219; 1328, c. 4, sy. 92, s. 233-235; 1328 c. 4, sy. 94, s. 269-272.
- Bergamalı Cevdet Bey, *Tefsîr-i Şerîf, Dâru'l-Fünûn Matbaası*, İstanbul, 1340/1924.
- Bilmen, Ömer Nasuhi, *Büyük Tefsir Tarihi Tabakâtü'l-Müfessirin*, Bilmen Yayınları, İstanbul, 1974.
- Birgivi, Pir Ali, *Tefsîru'l-Birgivi*, Süleymaniye Kütüphanesi, Esad Efendi, 69.
- BİSAV, "Osman Zeki Soygiğit ile sözlü tarih görüşmesi" <http://dspace.sozlutarih.org.tr/handle/20.500.11834/279> (Erişim tarihi 07.01.2021).
- Bursalı, Mehmed Tahir, *Osmanlı Müellifleri*, (haz. Ali Fikri Yavuz-İsmail Özen), Meral Yayınevi, İstanbul, 1974.
- Can, Ali, "Ebû Said el-Hâdimî'nin Risâletü'l-Besmele Adlı Eserinde On Sekiz İlim Dalına Göre Besmele Yorumu", *Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2012, c. 14, sy. 1, ss. 1-73.
- Cevdet Bey, Müderris, *Sûretü's-Saff Tefsiri, Dârülfünûn Matbaası*, İstanbul 1341.
- Coşkun, Muhammed, *Bereketzâde İsmail Hakkı'nın Envâr-ı Kur'ân Tefsiri ve Diğer Tefsir Yazıları*, Yüksek Lisans Tezi, Sakarya Üniversitesi, 2008.
- Cömert, Derya, *Şeyhülislam Musa Kazım Efendi'nin Hayatı, Eserleri ve Tefsirdeki Metodu*, Yüksek Lisans Tezi, Gazi Üniversitesi, 2006.
- Cündioğlu, Dücane, *Bir Kur'ân Şâiri -Mehmed Âkif ve Kur'an Meâlî-*, Birun Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul, 2000.
- Çelebi, Evliya, *Seyahatname (Anadolu, Suriye, Hicaz)*, Devlet Matbaası, İstanbul, 1935.
- Çelebi, Mustafa b. Abdullah Hacı Halife Kâtip, *Keşfü'z-zunûn an esâmî'l-kutubi ve'l-fünûn*, Dâru İhyâ't-turâsî'l-arabî, Beyrut, ts.
- Çelikcan, Hüseyin, "Hacı Bektaş Velî'nin Besmele Tefsiri", *Hacı Bektaş Veli G. Ü. Türk Kültürü Ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Merkezi Dergisi*, Ağustos 1995, c. 2, ss. 39-40.
- Çetiner, Ebubekir, *Gazzizâde Abdüllatif Efendi ve Şerîfî'l-Afâk Adlı Eseri: İnceleme ve Metin*, Yüksek Lisans Tezi, Uludağ Üniversitesi, 2013.
- Çiçek, Mehmet, "Nisâ Suresi 65. Ayete Dair Abdülmecid Sivâsî'nin Bilinmeyen Bir Risâlesi", *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2011, c. 15, sy. 1, ss. 293-317.
- Datlı, Derya, "Hacı Bektaş-ı Velî'nin "Besmele Tefsiri"ndeki Arkaik Kelimeler", 2. Uluslararası Hacı Bektaş Veli Hoşgörüsü Ve Barış Sempozyumu 08-10 Ekim 2015 Sempozyum Bildirileri, (ed. Filiz Kılıç-Tuncay Bülbül), Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi Yayınları, Nevşehir, 2016, ss. 497-505.
- Demir, Ziya, *XII-XVI Y.Y. Arası Osmanlı Müfessirleri*, Ensar Neşriyat, İstanbul, 2007.
- Demir, Ziya, *İstanbul Kütüphanelerinde Mevcut Matbu ve Yazma Fatıha Tefsirleri*, Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi, 1987.
- Doğan, İshak, "Osmanlı Dönemi Kur'an Araştırmaları", *Makâlât*, 1999, c. 1, ss. 95-137.
- Duran, Hamiye, "Besmele Tefsiri", *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırmaları Dergisi*, 2005, c. 11, sy. 33, ss. 459-474.
- Düzenli, Yaşar, "Balıkesir'in Bir Osmanlı Aydını: Birgivi", *Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 2000, c. 3, sy. 4, ss. 228-247.
- Düzenli, Yaşar, *İmam Birgivi ve Tefsirdeki Metodu*, Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi, 1987.
- Ebu'l-Ulâ Mardin, *Huzur Dersleri*, İsmail Akgün Matbaası, İstanbul, 1966.
- el-Ednevî, Ahmed b. Muhammed, *Tabakâtü'l-müfessirin*, (thk. Süleyman b. Salih el-Hizî), Mektebetü'l-ulûm ve hikem, el-Medine el-Munevvere, 1417/1997.
- Ekizer, Duran, *Cemâleddin İshak b. Muhammed el-Karamânî'nin et-Tevabi fi's-Sarf Adlı Eserinin Tahkiki*, Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi, 2004.
- Er, Ahmet *Tanzimat Dönemi Osmanlı Devlet Adamlarının Tefsir İlimine Katkıları*, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi, 2016.
- Erdem, Tahir, "14. Asırda Türk Diliyle Yazılmış Bir Eser ve Hızır bin Gölbeği'ne Ait Bir Kitabın Ün Dergisi, 1937, c. 4, sy. 27, ss. 518-520.
- Erdoğan, M. Akif, "Şeyh Ali Semerkandî Üzerine Yeni Bilgiler", 60. Yılında İlim ve Fikir Adamı Prof. Dr. Kâzım Yaşar Kopruman'a Armağan, (haz. E. Semih Yalçın), Berikan Yayınları, Ankara, 2003, ss. 321-330.
- Eren, Mehmet, "Sadreddin Konevi Ve Fatıha Tefsiri", *Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 1997, c. 7, ss. 431-466.
- Ertan, Veli, *Tarihte Meşihat Makamı İlimiye Sınıfı ve Meşhur Şeyhülislamlar*, Bahar Yayınları, İstanbul, 1969.
- Ferik, Hatice Ergin, *Cumhuriyet Döneminde Bir General; Sadettin Evrin Paşa'nın Tasavvuf Anlayışı*, Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi, 2013.
- Gazzizâde Abdüllatif Efendi, *Tefsiru'l-Kur'ân*, Bursa Yazma ve Eski Basma Eserler Kütüphanesi, 218.
- Gördük, Yunus Emre, "Bakara Suresi Tefsiri Perspektifinden İmam Birgivi'nin Tasavvufu ve İşâri Te'vile Yaklaşımı", *Amasya İlahiyat Dergisi*, 2019, sy. 12, ss. 37-51.
- Güleç, Hasan, "Aysî Mehmed Efendi", *TDV İslam Ansiklopedisi*, İstanbul, 1991, c. 4, s. 287.
- Gündüz, İrfan, "Gümüşhanevî, Ahmed Ziyâeddin" *TDV İslam Ansiklopedisi*, İstanbul, 1996, c. 14, ss. 276-277.
- Güney, Ahmet Faruk, "Gaza Devrinde Kur'an'ı Yorumlamak: Fetih Öncesi Osmanlı Müfessirleri ve Tefsirleri", *Divân İlmî Araştırmalar*, 2005, c. 18, ss. 193-244.
- Güngör, Mevlüt, "İstanbul Dârülfünûn İlahiyat Fakültesinin İlk Tefsir Hocası Bergamalı Ahmed Cevdet Bey", *Dârülfünûn İlahiyat Sempozyumu 18-19 Kasım 2009 Tebliğler*, İstanbul Belediyesi, İstanbul, 2010, ss. 365-384.
- Haberler/Güncel, "Kur'an-ı Kerim'in mealinin yazarı Osman Zeki Soygiğit Vefat Etti", <https://www.haber7.com/guncel/haber/3045481-kuran-i-kerim-mealinin-yazar-osman-zeki-soygiigit-vefat-etti> (Erişim tarihi 15.12.2020).
- Hacı Bektaş-ı Velî, *Besmele Tefsiri Şerh-i Besmele*, (nşr. Hamiye Duran), Türkiye Diyanet Vakfı, Ankara, 2007.
- Hacımüftüoğlu, Esra, "Bağdat'ın Şia'dan Alınması Münasebetiyle 1639 Yılında Osmanlıca Te'lif Edilmiş el-Âdiyât Suresi Tefsiri", *Ekev Akademi Dergisi*, Kış 2016, c. 65, ss. 171-194.

- İbn Kemal Başa, Şemsuddin Ahmed b. Süleyman er-Rûmî el-Hanefî, *Tefsîru İbn Kemal Başa*, (thk. Mahir Edib Habbûş), Mektebetu'l-irşâd, İstanbul, 1439/2018.
- İbn Kemal Paşa, *Tefsîru İbn Kemal Paşa ilâ nihâyeti sûreti's-Saffât*, Süleymaniye Kütüphanesi, Esad Efendi, 59.
- İlimiyye Salnamesi, (haz. S. A. Karaman - A. N. Galitekin - C. Dadaş), İstanbul: 1998.
- İnal, İbnülemin Mahmud Kemal. *Son Asır Türk Şairleri*, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1969.
- İpşirli, Mehmet, "Fenârîzâde Muhyiddin Çelebi". *TDV İslam Ansiklopedisi*, İstanbul, 1995, c. 12, ss. 339-340.
- Kara, Kerim, "Mehmed Nasuhî", *TDV İslam Ansiklopedisi*, İstanbul, 2003, c. 28, ss. 500-502.
- Kara, Osman, "Osmanlıda Tefsir Haşiyesi Geleneği: Atûfî Örneği", *dergiabant (Abant İzzet Baysal Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi)*, 2017, c. 5, sy. 9, ss. 41-65.
- Karaköse, Şaban, *Gazzîzâde Abdullatif Efendi ve Mergübü's-Sâlikîn Adlı Eseri*, Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi, 2002.
- el-Karamanî, Sağır Ahmed Çelebi. *Tefsir-i Şerîf*, Süleymaniye Kütüphanesi, Crh. 109.
- Kaya, Mesut, "Osmanlı'da Şerh ve Haşiye Yazıcılığı –Ahmed el-Karamânî'nin Tefsiri/Zemahşeri Şerhi Örneği", *Marife*, 2015, c. 15, sy. 1, ss. 9-31.
- Kaya, Murat, "XIX ve XX. Asırda Osmanlı'da Mutasavvî Müfessirler", *Tasavvuf İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi*, 2012, c. 29, sy. 1, ss. 43-77.
- Kaya, Murat, "Osmanlı Ulemasının Tanzimat Sonrası Tefsir Çalışmaları", *Araştırmaya Sosyal Bilimler Enstitüsü İlmî Dergisi*, 2013, sy. 15-16, ss. 65-97.
- Kaya, Murat, "Tanzimat Sonrasındaki Tefsir Faaliyetleri", *Başlangıçtan Günümüze Türklerin Kur'an Tefsirine Hizmetleri - Tebliğler ve Müzakereler*, Ensar Neşriyat, İstanbul, 2012, ss. 301-338.
- Kaylı, Ahmet, *A Critical Study of Birgivi Mehmed Efendi's (d. 981/1573) Works and their Dissemination in Manuscript Form*, Yüksek Lisans Tezi, Boğaziçi Üniversitesi, 2010.
- Kehhâle, Ömer Rıza, *Mu'cemu'l-müellifin*, Dârü İhyâi't-turâsî'l-arabî, Beyrût, ts.
- Kılıç, Mustafa, *İbn Kemâl, Hayatı, Tefsir Dair Eserleri ve Tefsirindeki Metodu*, Doktora Tezi, Atatürk Üniversitesi, 1981.
- Kılıç, Mustafa, "İbn Kemal Paşa (H. 873-949/M. 1468-69-1534)", *Eyüp Sultan Sempozyumu VI*, (haz. İrfan Çalışan), Eyüp Sultan Belediyesi, İstanbul, 2003, ss. 153-157.
- Kırımî, Hacı Hafız Muhammed, *Ayete'l-Kürsî Tefsiri Tercümesi*, Cemal Efendi Matbaası, Dersaadet, ts.
- Koca, Ferhat, "Musa Kâzım Efendi", *TDV İslam Ansiklopedisi*, İstanbul, 2006, c. 31, ss. 221-222.
- Konevi, Sadreddin, *Fatiha Suresi Tefsiri*, (çev. Ekrem Demirli), İz Yayıncılık, İstanbul, 2002.
- Konyalı, İbrahim Hakkı, *Âbideleri ve Kitâbeleri ile Karaman Tarihi Ermenek ve Mut Âbideleri*, Baha Matbaası, İstanbul, 1967.
- Küçükbrahimoğlu, Osman Nuri, "İbn Kemal Paşa", *Diyanet İşleri Başkanlığı Dergisi*, 1972, c. 11, sy. 2, ss.115-118.
- Latıfov, Tural, *Ahmet Züyaüddin Gümüshanevi'nin (k.s.) Câmiu'l-Usûl Adlı Eserinde Tasavvufî Eğitimin Merhaleleri*, Yüksek Lisans Tezi, Erciyes Üniversitesi, 2015.
- Lekesiz, M. Hulusi, *XVI. Yüzyıl Osmanlı Düzendeki Değişimin Tasfiyeci (Püritanist) Bir Eleştirisi: Birgivi Mehmed Efendi ve Fikirleri*, Doktora Tezi, Hacettepe Üniversitesi, 1997.
- Ma, Yunus Abdulhayy, *Tahkik ve dirâsetu sûreley el-Fâtiha ve'l-Bakara min tefsiri İbn Kemâl Başa t. 940*, Yüksek Lisans Tezi, el-Câmiatu'l-İslâmiyye bi'l-Medineti'l-Münevvere, 1411.
- Maden, Şükrü, "Envârü't-Tenzil ve Esrârü't-Te'vil Literatürü ve Literatür Değerlendirmesi", *İslam İlim ve Düşünce Geleneğinde Kâdî Beyzâvî*, (ed. Müstakim Arıcı), TDV Yayınları, İstanbul, 2017, ss. 581-657.
- Maden, Şükrü, "Osmanlı Tefsir Geleneğinde Haşiyeciliğin Önemi –Şeyhülislam Sa'dî Çelebi'nin (ö. 945/1539) Hâşiye-i Sü Hâşiye-i Süre-i Mülk ale'l-Kâdî el-Beyzâvî isimli Haşiyesi Örneğinde Bir Değerlendirme", *Osmanlı Toplumunda Kur'an Kültürü ve Tefsir Çalışmaları II*, (ed. Bilal Gökçir-Necdet Yılmaz-Ömer Kara-Muhammed Abay-Necmettin Gökçir), İlim Yayma Vakfı Yayınları, İstanbul, 2013, ss. 57-89.
- Maden, Şükrü, "Osmanlı'da el-Keşşaf ve Envârü't-Tenzil Haşiyeleri", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi (TALİD)*, 2011, c. 9, sy. 18, ss. 241-273.
- Maden, Şükrü, "Öne Çıkan Konuları İtibariyle Osmanlı Dönemi Fatiha Suresi Tefsir Literatürü", *Osmanlı Düşüncesine Kaynakları ve Tartışma Konuları*, (ed. Fuat Aydın-Metin Aydın-Muhammed Yetim), Mahya Yayıncılık, İstanbul, 2019, ss. 559-582.
- Mecdi, Mehmet Efendi, *Şakâik-i Nu'mâniye ve Zeyilleri Hadâikü's-Şakâik*, (haz. Abdülkâdir Özcan), Çağrı Yayınları, İstanbul, 1998.
- Mercan, İsmail Hakkı, *Şeyh Alaaddin Ali b. Yahya es-Semerkandî ve Menâkıb-Namesi'nin Transkribe, Tahlil ve Tenkid*, Doktora Tezi, Erciyes Üniversitesi, 1996.
- Mollaibrahimoğlu, Süleyman, *Yazma Tefsir Literatürü*, Damla Yayınları, İstanbul, 2007.
- Muhammed, İbrahim Abdulhalim Muhammed, "İbn Kemal Başa ve menhecuhu fi't-tefsir", *Havilyyetu kulliyeti'd-dirâsâti'l-İslâmiyye ve'l-arabiyye li'l-benât bi'l-İskenderiyye*, 2019, c. 6, sy. 35, ss. 117-157.
- Nureddinzâde, Muslihuddin, *Tefsiru'l-Kur'an ilâ sûreti'l-En'am*, Süleymaniye Kütüphanesi, Reşid Efendi, 42.
- Okulu, Kamile, *Osmanlı Müfessirlerinden Mustafa Muslihiddin Ve İhlas Suresi Tefsiri Adlı Eserinin İncelenmesi*, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi, 2015.
- Okumuş, Mesut, "Dârülfünûn İlahiyat Fakültesi Muallimi Cevdet Bey ve "Tefsir Tarihi" Adlı Eserinin Tefsir Tarihi Yazıcılığındaki Yeri", *Dârülfünûn İlahiyat Sempozyumu 18-19 Kasım 2009 Tebliğler*, İstanbul Belediyesi, İstanbul, 2010, ss. 425-434.
- Okuyan, Mehmet, *XX. Asrın İlk Yarısındaki Türk Müfessirler*, Yüksek Lisans Tezi, Ondokuz Mayıs Üniversitesi, 1990.
- Okuyan, Mehmet, "Bereketzâde İsmail Hakkı", *TDV İslam Ansiklopedisi*, İstanbul, 1992, c. 5, ss. 490-491.
- Olimov, Yunusdjon, *Alaeddin es-Semerkandî'nin Bahru'l-Ulum Adlı Tefsiri ve Kaynakları*, Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi, 2010.
- Önal, Ramazan, "Gazzîzâde Abdullatif Efendi'nin Futûhâtı Kenzî'l-Kur'an Adlı Fatiha Suresi Tefsiri", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2016, c. 25, sy. 1, ss. 119-151.
- Önal, Ramazan, *Gazzîzâde Abdullatif Efendi'nin Futûhâtı Kenzî'l-Kur'an Adlı Fâtiha Suresi Tefsirinin Tahlili ve Değerlendirilmesi*, Yüksek Lisans Tezi, Uludağ Üniversitesi, 2013.
- Özcan, Abdullah, *Molla Halil es-Siirdî'nin Basîratu'l-Kulûb fi Kelâmi Allâmî'l-Guyûb Adlı Tefsirinin Tahkik ve Tahlili (Bakara-İsra)*, Doktora Tezi, Yüzüncü yıl Üniversitesi, 2018.
- Özcan, Hüseyin, "Hacı Bektaş Veli'nin Fatiha Tefsiri", *Millî Folklor*, 2008, c. 20, sy. 80, ss. 39-52.
- Özel, Mustafa, "Son Dönem Osmanlı Tefsir Tarihinden Portreler I", *Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2002, sy. 15, ss. 61-96.
- Özel, Mustafa, "Son Dönem Osmanlı Tefsir Tarihinden Portreler II", *Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2002, c. 16, ss. 109-148.
- Özel, Mustafa, "Şeyhülislam Esad Efendi'nin Ayete'l-Kürsî Tefsiri", *İslam Araştırmaları Dergisi*, 2003, c. 10, 81-105.
- Özkan, Mustafa, "Eski Anadolu Türkçesinde Yapılan Sure Tefsirleri ve Üveys B. Hoca Osman b. Emir İlyas b. Evliya'nın Amme Cüzü Tefsiri", *Uluslararası Eski Anadolu Türkçesi Araştırmaları Çalıştayı Bildirileri (1-2 Aralık 2010)*, (nşr. Mustafa Özkan- Enfel Doğan), İstanbul Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2010, ss. 315-368.

- Öztürk, Ali, "Eğirdir'de Yaşamış Bir Türk Âlimi Muslihuddin Mustafa bin Muhammed ve Eserleri", *Sosyal, Kültürel ve Ekonomik Yönleri İle Eğirdir, 1. Eğirdir Sempozyumu 31 Ağustos-01 Eylül 2001, Eğirdir/Isparta*, Eğirdir Belediye Başkanlığı, Isparta, 2001, c. 1, ss. 729-740.
- Öztürk, Mustafa, "Osmanlı Tefsir Kültürüne Panoramik Bir Bakış", *Osmanlı Toplumunda Kur'an Kültürü ve Tefsir Çalışmaları I*. (ed. Bilal Gökçir-Necdet Yılmaz-Necmettin Gökçir-Ömer Kara-Muhammed Abay-Mustafa Karagöz), İlim Yayma Vakfı, İstanbul 2011, ss. 91-160.
- Pakış, Ömer, "Molla Halil Siirdi", *TDV İslam Ansiklopedisi*, İstanbul, 2005, c. 30, ss. 250-251.
- Pakış, Ömer, *Molla Halil es-Siirdi ve Tefsirdeki Metodu*, Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi, 1996.
- Sami, Şemseddin, *Kâmusu'l-a'lâm*, Mihran Matbaası, İstanbul, 1311.
- Sapanca, Cüneyt. *Osmanlılarda Tefsir Usulü Çalışmaları*, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi, 2007.
- Sehi Beg, *Heşt Bihişt*, (haz. Haluk İpekten-Günay Kut-Mustafa İsen-Hüseyin Ayan-Turgut Karabey), Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara, 2017.
- es-Semerkindî, Alâuddîn Ali b. Yahya, *Bahru'l-Ulûm*, Süleymaniye Kütüphanesi, Kılıç Ali Paşa, 106.
- es-Semerkindi, Seyyid Alaeddin Ali b. Yahya, *Muhtasar Bahru'l-Ulum Tefsiri (İlimler Deryası)*, (çev. Ali Kara), Mutlu Ticaret, Ankara, 1421.
- Sertkaya, Osman Fikri, "XIY. Yüzyıl Müfessirlerinden Muhammed Oğlu Mustafa (=Mustafa Bin Muhammed)'in Süre Tefsirleri Üzerine", *Uluslararası Eski Anadolu Türkçesi Araştırmaları Çalıştayı Bildirileri (1-2 Aralık 2010)*, (nşr. M. Özkan - E. Doğan), Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul, 2011, ss. 395-432.
- Sofuoğlu, Mehmet, *Tefsire Giriş*, Çağrı Yayınları, İstanbul, 1981/1401.
- Süreyya, Mehmed, *Sicill-i Osmânî*, (haz. Nuri Akbayar), Tarih Vakfı Yayınları, İstanbul, 1996.
- Şeyhülislam Musa Kazım, "Beyanname", *Sırat-ı Mustakim*, c. 7, sy. 169 (17 Teşrinisani 1327 (30 Kasım 1911)).
- Şeyhülislam Musa Kazım, *Safvetü'l-Beyân fi Tefsiri'l-Kur'ân*, Daru'l-Hilafe-i Aliyye, İstanbul, 1332.
- Şimşek, Yaşar, "Hacı Bektaş Veli'nin Fatih Tefsirinin Bilinmeyen Bir Nüshası", *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi*, 2016, sy. 77, ss. 235-256.
- Tabaklar, Özcan, *'Amme Cüzü Tefsiri -Mustafa bin Muhammed- (Varak No 111b-121a/143a-154b)*, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi, 1987.
- Tabaklar, Özcan, "Anadolu Sahasında Yazılmış Bir Sure Tefsiri", *İlmi Araştırmalar*, 2003, c. 16, ss. 97-116.
- Tabakoğlu, Mehmet, *Nureddinzâde, Hayatı, Eserleri ve Tasavvuf Anlayışı*, Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi, 2016.
- Taşköprüzâde, Ebû'l-Hayr İsmâüddin Ahmed b. Mustafa, *eş-Şekâiku'n-nu'mâniyye fi ulemâi'd-devleti'l-Osmâniyye*, Dâru'l-tutubî'l-arabî, Beyrût, 1395/1975.
- TBMM Zabıt Ceridesi*, Altmışbirinci İctima. 21 Şubat 1341 Cumartesi. İkinci Celse.
- Tekeli, Hamdi, *Gazzizâde Abdullatif'in Hayatı, Eserleri ve Vâkıâtı*, Doktora Tezi, Uludağ Üniversitesi, 2000.
- et-Tirevî, Taceddin, *Câmi'u'l-envar*, Süleymaniye Kütüphanesi, Reşid Efendi, nr. 59.
- Turan, Şerafettin, "Kemalpaşazâde", *TDV İslam Ansiklopedisi*, İstanbul, 2002, c. 25, ss. 238-240.
- Türer, Osman, "Gazzizâde Abdullatif Efendi", *TDV İslam Ansiklopedisi*, İstanbul, 1996, c. 13, s. 540.
- Uğur, Ahmet, *İbn-i Kemal*, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1987.
- Ustakurt, Murat, *İbn Kemal Paşa'nın "Tefsiru'l-Fâtîha" Adlı Eseri*, Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi, 2009.
- Uzunoğlu, M. Vecih, "Aysî Mehmet Efendi: Hayatı ve Eserleri", *Nüşa*, 2002, c. 2, sy. 6 ss. 135-142
- Uzunoğlu, M. Vecih, "Aysî Mehmet Efendi ve İnme'l-A'mâlu bi'n-Niyât Hadisinin Şerhi", *Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2014, c. 40, sy. 2, ss. 91-138.
- Yazıcı, İshak, "Bahru'l-Ulûm", *TDV İslam Ansiklopedisi*, İstanbul, 1991, c. 4, ss. 517-518.
- Yelten, Muhammet, "Anadolu Sahasında Yapılmış Sure Tefsirleri ve Bu Tefsirlerin Türk Dili Açısından Önemi", *İlmî Araştırmalar: Dil, Edebiyat, Tarih İncelemeleri*, 2000, c. 9, ss. 249-254.
- Yıldız, Durmuş Ali, *Cevdet Bey'in Tefsir Tarihi'nin Tefsir Usulü ve Tarihi Açısından Tahlili*, Yüksek Lisans Tezi, Necmettin Erbakan Üniversitesi, 2019.
- Yıldız, Sakıb, "Bergamalı Cevdet", *TDV İslam Ansiklopedisi*, İstanbul, 1991, c. 5, s. 495.
- Yıldız, Sakıb, "Osmanlı Tefsir Harekete Toplu Bakış", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 1987, c. 2, sy. 2, ss. 1-8.
- Yılmaz, Mustafa, *Mehmed Nasûhî Efendi Hayatı, Eserleri ve Divânçesinin Tenkitli Neşri*, Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi, 1997.
- Yılmaz, Necdet, *Osmanlı Toplumunda Tasavvuf*, OSAV, İstanbul, 2001.
- Yüksel, Emrullah, "Birgivi", *TDV İslam Ansiklopedisi*, İstanbul, 1992, c. 6, ss. 191-194.
- ez-Zirikli, Hayreddin b. Mahmud b. Muhammed Ali b. Faris, *e'l-A'lâm kâmusu terâcimi eşheri'r-ricâli ve'n-nisâi mine'l-arabî ve'l-mustarabîn ve'l-musteşrikîn*, Dâru'l-İlim li'l-mellayin, Beyrût, 2002.